

ERECHTSDIENAAR. Mynheer de rechter, daar is de man die *Barbertje* vermoord heeft.

ECHTER. Die man moet hangen. Hoe heeft hy dat aangelegd?

ERECHTSDIENAAR. Hy heeft haar in kleine stukjes gesneden, en ingezouten.

ECHTER. Daaraan heeft hy zeer verkeerd gedaan. Hy moet hangen.

OTHARIO. Rechter, ik heb *Barbertje* niet vermoord! Ik heb haar gevoed en gekleed en verzorgd. Er zyn getuigen die verklaren zullen dat ik 'n goed mens ben, en geen moordenaar.

ECHTER. Man, ge moet hangen! Ge verzwart uw misdaad door eigenwaan. Het past niet aan iemand die...van iets beschuldigd is, zich voor 'n goed mens te houden.

OTHARIO. Maar, rechter, er zyn getuigen die het zullen bevestigen. En daar ik nu beschuldigd ben van moord...

ECHTER. Ge moet hangen! Ge hebt *Barbertje* stukgesneden, ingezouten, en zyt ingenomen met uzelf...drie kapitale delikten! Wie zyt ge, vrouwtje?

ROUWTJE. Ik ben *Barbertje*.

OTHARIO. Goddank! Rechter, ge ziet dat ik haar niet vermoord heb!

ECHTER. Hm...ja...zo! Maar het inzouten?

ARBERTJE. Neen, rechter, hy heeft me niet ingezouten. Hy heeft my integendeel veel goeds gedaan. Hy is 'n edel mens!

OTHARIO. Ge hoort het, rechter, ze zegt dat ik 'n goed mens ben.

ECHTER. Hm...het *derde* punt blyft dus bestaan. Gerechtsdienaar, voer die man weg, hy moet hangen. Hy is schuldig aan eigenwaan. Griffier, citeer in de praemissen de jurisprudentie van *Lessing's* patriarch.

(Muitgegeven Toneelspel)

Ik ben makelaar in koffi, en woon op de Lauriergracht n° 37. Het is myn gewoonte niet, romans te schryven, of zulke dingen, en het heeft dan ook lang geduurd, voor ik er toe overging een paar riem papier extra te bestellen, en het werk aan te vangen, dat gy, lieve lezer, zo-even in de hand hebt genomen, en dat ge lezen moet als ge makelaar in koffi zyt, of als ge wat anders zyt. Niet alleen dat ik nooit iets schreef wat naar een roman geleek, maar ik houd er zelfs niet van, iets dergelyks te lezen, omdat ik een man van zaken ben. Sedert jaren vraag ik my af, waartoe zulke dingen dienen, en ik sta verbaasd over de onbeschaamdheid waarmede een dichter of romanverteller u iets op de mouw durft spelden, dat nooit gebeurd is, en meestal niet gebeuren kan. Als ik in *myn* vak – ik ben makelaar in koffi, en woon op de Lauriergracht n° 37 – aan een principaal – een principaal is iemand die koffi verkoopt – een opgave deed, waarin maar een klein gedeelte der onwaarheden voorkwam, die in gedichten en romans de hoofdzak uitmaken, zou hy terstond Busselinck & Waterman nemen. Dat zyn ook makelaars in koffi, doch hun adres behoeft ge niet te weten. Ik pas er dus wel op, dat ik geen romans schryf, of andere valse opgaven doe. Ik heb dan ook altyd opgemerkt dat mensen die zich met zo-iets inlaten, gewoonlyk slecht wegekomen. Ik ben drie en veertig jaren oud, bezoek sedert twintig jaren de beurs, en kan dus voor den dag treden, als men iemand roept die ondervinding heeft. Ik heb al wat huizen zien vallen! En gewoonlyk, wanneer ik de oorzaken naging, kwam het me voor, dat die moesten gezocht worden in de verkeerde richting die aan de meesten gegeven was in hun jeugd.

Ik zeg: *waarheid* en *gezond verstand*, en hier blyf ik by. Voor de *Schrift* maak ik natuurlyk een uitzondering. De fout begint al van Van Alphen af, en wel terstond by de eerste regel over die '*lieve wichtjes*'. Wat drommel kon die oude heer bewegen, zich uit te geven voor een aanbieder van myn zusje Truitje die zere ogen had, of van myn broër Gerrit die altyd met zyn neus speelde? En toch, hy zegt: 'dat hy die versjes zong, door *liefde* gedrongen'. Ik dacht dikwyls als kind: 'man, ik wilde u graag eens ontmoeten, en als ge de marmerknikers weigerde, die ik vragen zou, of myn naam voluit in banket – ik heet *Batavus* – dan houd ik u voor een leugenaar.' Maar ik heb Van Alphen nooit gezien. Hy was al dood, geloof ik, toen hy ons vertelde dat myn vader myn beste vrind was – ik hield meer van Pauweltje

* De cyfers tussen haakjes verwijzen naar Noten achter het werk.

'inser, die naast ons woonde in de Batavierstraat – en dat myn
einde hond zo dankbaar was. We hielden geen honden, omdat ze zo
inzindelyk zyn.

Alles leugens! Zo gaat dan de opvoeding voort. Het nieuwe zusje is
in de groenvrouw gekomen in een grote kool. Alle Hollanders zyn
upper en edelmoedig. De Romeinen waren bly dat de Batavieren hen
eten leven. De Bey van Tunis kreeg een kolyk als hy het wapperen
orde van de nederlandse vlag. De hertog van Alva was een ondier.
e eb, in 1672 geloof ik, duurde wat langer dan gewoonlyk, expres
n Nederland te beschermen. Leugens! Nederland is *Nederland*
ebleven omdat onze oude lui goed op hun zaken pasten, en omdat ze
et ware geloof hadden. Dat is de zaak!

En dan komen later weer andere leugens. Een meisje is een engel.
Wie dit het eerst ontdekte, heeft nooit zusters gehad. Liefde is een
aligheid. Men vlucht met het een of ander voorwerp naar het einde
er aarde. De aarde heeft geen einden, en die Liefde is ook gekheid.
Niemand kan zeggen dat ik niet goed leef met myn vrouw – zy is een
ochter van Last & Co, makelaars in koffi – niemand kan iets op ons
uwelyk aanmerken. Ik ben lid van *Artis*, zy heeft een sjaallong van
wee-en-negentig gulden, en van zulk een malle liefde die volstrekt
an het einde der aarde wil wonen, is toch tussen ons nooit spraak
eweest. Toen we getrouwd zyn, hebben wy een toertje naar Den
laag gemaakt – ze heeft daar flanel gekocht, waarvan ik nog borst-
okken draag – en verder heeft ons de liefde nooit de wereld inge-
aagd. Dus: alles gekheid en leugens!

En zou *myn* huwelyk nu minder gelukkig wezen, dan van de
nensen die zich uit liefde de tering op de hals haalden, of de haren uit
het hoofd? Of denkt ge dat myn huishouden iets minder wel geregeld
is, dan het wezen zou als ik voor zeventien jaar myn meisje in *verzen*
gezegd had dat ik haar trouwen wilde? Gekheid! Ik had dit toch even
goed kunnen doen als ieder ander, want verzenmaken is een am-
macht, zeker minder moeielyk dan ivoordraaien. Hoe zouden anders
le ulevellen met deviezen zo goedkoop wezen? – Frits zegt: '*Uhle-*
eldjes' ik weet niet, waarom? – En vraag eens naar de prys van een
tel biljardballen!

Ik heb niets tegen verzen op-zichzelf. Wil men de woorden in 't
gelid zetten, goed! Maar zeg niets wat niet waar is. '*De lucht is guur,*
en 't is vier uur.' Dit laat ik gelden, als het werkelyk *guur* en *vier uur*
is. Maar als 't kwartier voor drieën is, kan ik, die myn woorden niet in
t gelid zet, zeggen: '*de lucht is guur, en 't is kwartier voor drieën.*' De
verzenmaker is door de *guurheid* van de eerste regel aan een vol uur
gebonden. Het moet voor hem juist *een, twee* uur, enz. wezen, of de

lucht mag niet guur zyn. *Zeven* en *negen* is verboden door de maat.
Daar gaat hy dan aan 't knoeien! Of het weër moet veranderd, of de
tyd. Eén van beide is dan gelogen.

En niet alleen die verzen lokken de jeugd tot onwaarheid. Ga eens
in de schouwburg, en luister daár wat er voor leugens aan de man
worden gebracht. De held van 't stuk wordt uit het water gehaald door
iemand die op 't punt staat bankroet te maken. Dan geeft hy hem zyn
halve vermogen. Dat kan niet waar zyn. Toen onlangs op de Prinsen-
gracht myn hoed te-water woei – Frits zegt: *waaide* – heb ik de man
die hem my terugbracht, een dubbeltje gegeven, en hy was tevreden.
Ik weet wel dat ik iets meer had moeten geven als hy myzelf er uit
gehaald had, maar zeker myn halve vermogen niet. 't Is immers
duidelyk dat men op die wys maar tweemaal in 't water hoeft te vallen
om doodarm te wezen. Wat het ergste is by zulke vertoningen op het
toneel, het publiek gewent zich zó aan al die onwaarheden, dat het ze
mooi vindt en toejuicht. Ik had wel eens lust zo'n heel parterre in 't
water te gooien, om te zien wie dat toejuichen gemeend had. Ik, die
van waarheid houd, waarschuw ieder dat ik voor 't opvissen van myn
persoon geen zo hoog bergloon betalen wil. Wie met minder niet
tevreden is, mag me laten liggen. Alleen zondags zou ik iets meer
geven, omdat ik dan myn kantilje ketting draag, en een andere rok.

Ja, dat toneel bederft velen, meer nog dan de romans. Het is zo
aanschouwelyk! Met wat klatergoud en wat kant van uitgeslagen
papier, ziet er dat alles zo aanlokkelyk uit. Voor kinderen, meen ik, en
voor mensen die niet in zaken zyn. Zelfs als die toneelmensen armoe-
de willen voorstellen, is hun voorstelling altyd leugenachtig. Een
meisje wier vader bankroet maakte, werkt om de familie te onder-
houden. Heel goed. Daar zit ze dan te naaien, te breien of te borduren.
Maar tel nu eens de steken die ze doet gedurende het hele bedryf. Ze
praat, ze zucht, ze loopt naar 't venster, maar werken doet ze niet. De
familie die van deze arbeid leven kan, heeft weinig nodig. Zo'n meisje
is natuurlyk de heldin. Ze heeft enige verleiders de trappen afgewor-
pen, ze roept gedurig: 'o, myn moeder, o, myn moeder!' en stelt dus
de deugd voor. Wat is dat voor een deugd, die een vol jaar nodig heeft
voor een paar wollen kousen? Geeft dit alles niet valse denkbeelden
van deugd, en '*werken voor de kost*'? Alles gekheid en leugens!

Dan komt haar eerste minnaar – die vroeger klerk was aan 't
kopieboek, maar nu schatryk – op-eens terug, en trouwt haar. Ook
weer leugens. Wie geld heeft, trouwt geen meisje uit een gefailleerd
huis. En als ge meent, dat dit op het toneel er dóór kan als uitzonde-
ring, blyft toch myn aanmerking bestaan, dat men de zin voor waar-
heid bederft by het volk, dat de uitzondering als regel aanneemt, en

t men de publieke zedelykheid ondermynt, door het te gewinnen
:s toe te juichen op het *toneel*, wat door elk fatsoenlyk makelaar of
opman voor een bespottelyke krankzinnigheid wordt gehouden in
wereld. Toen ik trouwde, waren wy op 't kantoor van myn schoon-
der – Last & C° – met ons dertienen, en er ging wat om!

En nog meer leugens op het toneel. Als de held met zyn styve
mediestap weggaat om 't verdrukte vaderland te redden, waarom
at dan de dubbele achterdeur altyd vanzelf open? En verder, hoe
in de persoon die in verzen spreekt, voorzien wat de ander te ant-
woorden heeft, om hem 't rym gemakkellyk te maken? Als de veld-
her tot de prinses zegt: *'mevrouw, het is te laat, de poorten zyn
'sloten'* hoe kan hy dan vooruit weten, dat zy zeggen wil: *'welaan
in, onversaagd, men doe het zwaard ontbloten'*? Want als zy nu
ns, horende dat de poort toe was, antwoordde dat ze dan wat wach-
en zou tot er geopend werd, of dat zy een andermaal eens terug zou
men, waar bleef dan maat en rym? Is het dus niet een pure leugen,
s de veldheer de prinses vragend aanziet, om te weten wat ze doen
il na 't poortsluiten? Nog eens: als 't mens nu eens lust had gehad te
aan slapen, in plaats van iets te ontbloten? Alles leugens!

En dan die beloonde deugd! O, o, o! Ik ben sedert zeventien jaren
makelaar in koffi – Lauriergracht, n° 37 – en heb dus al zo-iets byge-
oond, maar het stuit my altyd vreselyk, als ik de goede lieve waar-
eid zó zie verdraaien. Beloonde deugd? Is 't niet om van de deugd een
andelsartikel te maken? Het *is* zo niet in de wereld, en 't is *goed* dat
et niet zo is. Want waar bleef de verdienste, als de deugd beloond
erd? Waartoe dus die infame leugens altyd voorgewend?

Daar is by-voorbeeld Lukas, onze pakhuisknecht, die reeds by de
ader van Last & C° heeft gewerkt – de firma was toen Last & Meyer,
aar de Meyers zyn er lang uit – dat was dan toch wel een deugdzaam
an. Geen boon kwam er ooit te kort, hy ging stipt naar de kerk, en
rinken deed hy niet. Als myn schoonvader te Driebergen was, be-
vaarde hy het huis, en de kas, en alles. Eens heeft hy aan de Bank
eventien gulden te veel ontvangen, en, hy bracht ze terug. Hy is nu
ud en jichtig, en kan ons niet meer dienen. Nu heeft hy niets, want er
aat veel by ons om, en we hebben jong volk nodig. Welnu, ik houd
ie Lukas voor zeer deugdzaam, maar wordt hy nu beloond? Komt er
en prins die hem diamanten geeft, of een fee die hem boterhammen
meert? Waarachtig niet! Hy is arm, en blyft arm, en dit moet ook zo
ezen. Ik kan hem niet helpen – want we hebben jong volk nodig,
mdat er zoveel by ons omgaat – maar al *kon* ik, waar bleef zyn
erdienste, als hy nu op zyn oude dag een gemakkellyk leven leiden
on? Dan zouden alle pakhuisknechts wel deugdzaam worden, en

iedereen, hetgeen Gods bedoeling niet wezen kan, omdat er dan geen
byzondere beloning voor de braven overbleef hier-namaals. Maar op
een toneel verdraaien ze dat... alles leugens!

Ik ben ook deugdzaam, maar vraag ik hiervoor beloning? Als myn
zaken goed gaan – en dit doen ze – als myn vrouw en kinderen gezond
zyn, zodat ik geen gemaal heb met dokter en apteker... als ik jaar-in
jaar-uit een sommetje kan ter-zy leggen voor de oude dag... als Frits
knap opgroeit, om later in myn plaats te komen als ik naar Driebergen
ga... zie, dan ben ik heel tevreden. Maar dit alles is een natuurlyk
gevolg van de omstandigheden, en omdat ik op de zaken pas. Voor
myn deugd eis ik niets.

En dat ik toch deugdzaam bèn, blykt uit myn liefde voor de waar-
heid. Deze is, na myn gehechtheid aan het geloof, myn hoofdneiging.
En ik wenste dat ge hiervan overtuigd waart, lezer, omdat het de
verontschuldiging is voor 't schryven van dit boek.

Een tweede neiging, die my even sterk als waarheidsliefde be-
heerst, is de hartstocht voor myn vak. Ik ben namelyk makelaar in
koffi, Lauriergracht n° 37. Welnu, lezer, aan myn onkreukbare liefde
voor de waarheid, en aan myn yver voor de zaken, hebt gy te danken
dat deze bladen geschreven zyn. Ik zal u vertellen hoe dit is toege-
gaan. Daar ik nu voor 't ogenblik afscheid van u neem – ik moet naar
de beurs – nodig ik u straks op een tweede hoofdstuk. Tot weerziens
dus!

Eilieve, steek het by u... 't is een kleine moeite... het kan te-pas
komen... ei zie, daar is het: een adreskaartje! Die C° ben ik, sedert de
Meyers er uit zyn... de oude Last is myn schoonvader.

LAST & C°
MAKELAARS IN KOFFI
Lauriergracht, n° 37

er was slap op de beurs, maar de voorjaarsveiling zal 't wel goed aken. Denk niet dat er niets bij ons omgaat. By Busselinck & Waterman is 't nog slapper. Een vreemde wereld! Men woont zo iets by, men zo'n twintig jaren de beurs bezoekt. Verbeeld u dat ze daar tracht hebben – Busselinck & Waterman, meen ik – my Ludwig ern af te nemen. Daar ik niet weet of gy aan de beurs bekend zyt, wil u even zeggen dat Stern een eerst huis is in koffi te Hamburg, dat ijd door Last & C° is bediend geworden. Heel toevallig kwam ik ar achter... ik meen achter de knoeiery van Busselinck & Waterman. Zy zouden een kwart procent van de courtage laten vallen – derkruipers zyn het, anders niet! – en zie nu eens wat ik gedaan heb n die slag af te weren. Een ander in myn plaats had misschien aan dwig Stern geschreven dat hy ook wat zou laten vallen, dat hy opte op konsideratie om de langdurige diensten van Last & C°... ik b uitgerekend dat de firma, sedert ruim vyftig jaren, vier ton aan ern verdiend heeft. Die konnexe dateert van 't kontinentaal stelling, toen wy de koloniale waren insmokkelden van Helgoland. Ja, wie et wat 'n ander al zo zou geschreven hebben. Maar neen, onderuipen doe ik niet. Ik ben naar Polen gegaan (2) liet me pen en papier ven, en schreef:

Dat de grote uitbreiding die onze zaken de laatste tyd genomen dden, vooral door de vele geëerde orders uit Noord-Duitsland...

Is de zuivere waarheid!

...dat die uitbreiding enige vermeerdering van ons personeel odzakelyk maakte.

't Is de waarheid! Gister-avond nog was de boekhouder na elven op kantoor, om zyn bril te zoeken.

Dat vooral zich de behoefte deed gevoelen aan fatsoenlijke, welopvoede jongelieden, voor de korrespondentie in het duits. Dat welwaar veel duitse jongelingen, in Amsterdam aanwezig, hiertoe de reisde bekwaamheden bezaten, maar dat een huis dat zich respekt...

't Is de zuivere waarheid!

...by de toenemende ligtzinnigheid en onzedelykheid onder de ugd, by het dagelijks aangroeien van het getal fortuinzoekers, en et het oog op de noodzakelykheid om soliditeit van gedrag, hand-in-hand te doen gaan met soliditeit in de uitvoering van de gegeven ders...

't Is, waarachtig, alles de zuivere waarheid!

...dat zulk een huis – ik bedoel Last & C°, makelaars in koffi, Lauriergracht n° 37 – niet omzichtig genoeg wezen kon met het engageren van sujetten. 13

Dit alles is de zuivere waarheid, lezer! Weet ge wel, dat de jonge Duitser, die op de beurs by pilaar 17 stond, weggelopen is met de dochter van Busselinck & Waterman? Onze Marie wordt ook al dertien in september.

...dat ik de eer had gehad van de heer Saffeler te vernemen – Saffeler reist voor Stern – dat de geachte chef der firma, de heer Ludwig Stern, een zoon had, de heer Ernest Stern, die ter volmaking zyner kommerciële kennis, enige tyd in een hollands huis wenste geëmploieerd te zyn. Dat ik met het oog op...

Hier herhaalde ik weer al die onzedelykheid, en vertelde de geschiedenis der dochter van Busselinck & Waterman. Niet om iemand zwart te maken... neen, bekladden ligt nu juist helemaal niet in myn manier! Maar... het kan nooit kwaad dat ze 't weten, dunkt me.

...dat ik met het oog dáárop, niets liever wenste dan de heer Ernest Stern belast te zien met de duitse korrespondentie van ons huis.

Uit kiesheid vermeed ik alle toespeling op honorarium of salaris. Maar ik voegde er by:

Dat, indien de heer Ernest Stern het verblyf ten onzen huize – Lauriergracht n° 37 – wilde voor lief nemen, myn vrouw zich bereid verklaarde als een moeder voor hem te zorgen, en dat zyn linnen-goed in huis zou versteld worden.

Dit is de zuivere waarheid, want Marie stopt en maast heel lief. En ten-slotte:

Dat by ons de Heer gediend werd. (3)

Die kan hy in zyn zak steken, want de Sterns zyn Luthers. En ik verzond myn brief. Ge begrypt dat de oude Stern niet goedschiks by Busselinck & Waterman kan overgaan, als de jonge by ons aan 't kantoor is. Ik ben zeer benieuwd naar het antwoord.

Om nu terug te komen op myn boek. Voor enige tyd kom ik 's avends door de Kalverstraat, en bleef staan kyken naar de winkel van een kruenier, die zich bezighield met het sorteren van een partytje Java, ordinair, mooi-geel, Cheribonaard, iets gebroken, met veegsel, dat me zeer interesseerde, want ik let altyd op alles. Daar viel my op-eenmaal een heer in 't oog, die daarnaast voor een boekwinkel stond en me bekend voorkwam. Hy scheen ook my te herkennen, want onze blikken ontmoetten elkander gedurig. Ik moet betuigen dat ik te verdiept was in 't veegsel, om terstond op te merken, wat ik namens later zag, dat hy vry kaal in de kleren stak. Anders had ik de zaak daarby gelaten. Maar op-eens schoot my de gedachte in, dat hy

schien reiziger was van een Duits huis, die een soliede makelaar was. Hy had dan ook wel iets van een Duitser, en van een reiziger ook. Hy was zeer blond, had blouwe ogen, en in houding en kleding was dat de vreemdeling verraadde. In-plaats van een behoorlijke reterjas, hing hem een soort van sjaal over de schouder – Frits zegt *awl* maar dit doe ik niet – alsof hij zo van de reis kwam. Ik meende een klant te zien, en gaf hem een adreskaartje: *Last & Co, makelaars koffi, Lauriergracht n° 37*. Hy hield het by de gasvlam, en zeide: 'ik dank u, maar ik heb me vergist. Ik dacht het genoeg te hebben een de schoolkameraad voor me te zien, maar... *Last?* Dit is de naam van de firma.'

'Pardon,' zei ik – want ik ben altyd beleefd – 'ik ben m'nheer oogstoppel, Batavus Droogstoppel. *Last en Co* is de firma, makers in koffi, Lauriergracht...'

'Wel, Droogstoppel, kent ge my niet meer? Zie my eens goed aan.' Hoe meer ik hem aanzag, hoe meer ik my herinnerde hem meer te hebben. Maar, zonderling, zyn gelaat deed my de uitwerking alsof ik vreemde parfumerieën rook. Lach hier niet om, lezer, aks zult ge zien hoe dit kwam. Ik ben verzekerd dat hy geen drup inkwerk by zich droeg, en toch rook ik iets aangenaams, iets sterks, wat me herinnerde aan... daar had ik het!

'Zyt gy het,' riep ik, 'die my van de Griek hebt verlost?'

'Wel zeker,' zeide hy, 'dat was ik. En hoe gaat het U?'

Ik vertelde dat we met ons dertien op 't kantoor waren, en dat er veel by ons omging. En toen vroeg ik hoe het hem ging, wat me er speet, want hy scheen niet in goede omstandigheden te verkeeren, en ik houd niet van arme mensen, omdat er gewoonlyk eigen ruld onder loopt, daar de Heer niet iemand verlaten zou, die hem nuw gediend had. Had ik eenvoudig gezegd, 'we zyn met ons dertien, en... goeie avond verder!' dan was ik van hem af geweest. Maar or dat vragen en antwoorden werd het hoe langer hoe moeielyker – its zegt: *hoe langs zo moeielyker* maar dit doe ik niet – *hoe moeier dus*, om van hem verlost te worden. Aan de andere kant moet ik k weer erkennen dat ge dan dit boek niet hadt te lezen gekregen, unt het is een gevolg van die ontmoeting. Ik houd er van, het goede te merken, en wie dit niet doen, zyn ontevreden mensen, die ik niet den kan.

Ja, ja, hy was het, die my uit de handen van de Griek had verlost! Denk nu niet dat ik ooit door zeeroovers ben genomen geweest, of dat twist heb gehad in de Levant. Ik heb u reeds gezegd dat ik na myn uwen, met myn vrouw naar Den Haag ben gegaan. Daar hebben y het Mauritshuis gezien, en flanel gekocht in de Veenestraat. Dit is

het enige uitstapje dat de zaken my ooit hebben veroorloofd, omdat er zoveel by ons omgaat. Neen, in Amsterdam zelf had hy ommyntwil een Griek de neus aan 't bloeden geslagen. Want hy bemoeide zich altyd met dingen die hem niet aangingen.

Het was in drie of vier en dertig, geloof ik, en in september, want er was kermis te Amsterdam. Daar myn oude luf van voornemen waren een predikant van my te maken, leerde ik latyn. Later heb ik myzelf dikwyls afgevraagd, waarom men latyn moet verstaan, om in 't hollands te zeggen: 'God is goed'? Genoeg, ik was op de latynse school – nu zeggen ze *gymnasium* – en daar was kermis... in Amsterdam, meen ik. Op de Westermarkt stonden kramen, en als ge een Amsterdammer zyt, lezer, en nagenoeg van myn leeftijd, zult ge u herinneren hoe daaronder één was, die uitmunte door de zwarte ogen en de lange vlechten van een meisje, dat als een Griekin gekleed was. Ook haar vader was een Griek, of althans hy zag er uit als een Griek. Ze verkochten allerlei reukgoed.

Ik was juist oud genoeg om het meisje mooi te vinden, zonder evenwel de moed te hebben haar aan te spreken. Dit zou my ook weinig gebaat hebben, want meisjes van achttien jaren beschouwen een jongen van zestien, als een kind. En hierin hebben ze groot gelyk. Toch kwamen wy, jongens van *quarta*, altyd 's avends op de Westermarkt om dat meisje te zien.

Nu was hy die daar voor me stond met zyn sjaal, eens daarby, schoon hy een paar jaren jonger was dan de anderen, en dus nog te kinderachtig om naar de Griekin te kyken. Maar hy was de *primus* van onze klasse – want knap was hy, dit moet ik erkennen – en hy hield veel van spelen, stoeien en vechten. Daárom was hy by ons. Terwyl we dus – we waren wel met ons tien – vry ver van de kraam af, naar die Griekin stonden te kyken, en beraadslaagden hoe wy 't moesten aanleggen om kennis met haar te maken, werd er besloten geld by-eeen te leggen om iets in die kraam te kopen. Maar toen was de goede raad duur, om te weten wie de stoute schoenen zou aantrekken om het meisje aan te spreken. Ieder wilde, maar niemand durfde. Er werd geloot, en het lot viel op my. Nu erken ik, dat ik niet gaarne gevaren trotseer. Ik ben man en vader, en houd ieder die het gevaar zoekt, voor een gek, wat ook in de Schrift staat. Het is my inderdaad aangenaam op te merken hoe ik my in myn denkbeelden over gevaar en zulke dingen, gelyk ben gebleven, daar ik thans over zo-iets nog juist dezelfde mening koester, als die avond toen ik daar by de kraam van de Griek stond, met de twaalf stuivers die we saamgelegd hadden, in de hand. Maar zie, uit valse schaamte durfde ik niet zeggen dat ik niet durfde, en bovendien, ik moest wel vooruit, want myn makkers

ngen me, en weldra stond ik voor de kraam.

Het meisje zag ik niet: ik zag niets! Alles werd me groen en geel of de ogen. Ik stamelde een *aoristus primus* van ik weet niet welk rkwoord...

'Plait-il?' zeide zy.

Ik herstelde my enigszins, en ging voort: 'Meenin aeide thea,' en dat Egypte een geschenk van de Nyl was.

Ik ben overtuigd dat ik in de kennismaking zou geslaagd zyn, dien niet op dat ogenblik een myner makkers uit kinderachtige luidigheid my een zo harde stoot in de rug had gegeven, dat ik heel zacht tegen de uitstalkast aanvloog, die op halve manshoogte de orzy van de kraam afsloot. Ik voelde een greep in myn nek... een eede greep veel lager... ik zweefde een ogenblik... en voor ik recht greep hoe de zaken stonden, was ik in de kraam van de Griek, die in rstaanbaar frans zei dat ik een *gamin* was, en dat hy de politie open zou. Nu was ik wel dicht by het meisje, maar genoeg deed t me niet. Ik schreide, en bad om genade, want ik zat vreselyk in gst. Maar het baatte niet. De Griek hield me by de arm, en schopte y. Ik zocht naar myn makkers – we hadden juist die morgen veel er Scaevola te doen gehad, die zyn hand in 't vuur stak, en in hun ynse opstellen hadden ze dit zo heel mooi gevonden – jawel! Niemand was daar gebleven om voor *my* een hand in 't vuur te steken... Zo meende ik. Maar zie, daar vloog op-eens myn Sjaalman door de hterdeur de kraam in. Hy was niet groot of sterk, en pas een jaar of rtien oud, maar hy was een vlug en dapper mannetje. Nog zie 'k n ogen flikkeren – anders zagen ze flauw – hy gaf de Griek een iustslag, en ik was gered. Later heb ik gehoord dat de Griek hem ichtig geslagen heeft, maar omdat ik een vast principe heb, me nooit bemoeien met dingen die me niet aangaan, ben ik terstond wegge- pen. Ik heb het dus niet gezien.

Ziedaar de reden waarom zyn trekken me zo aan reukwerk herin- ren, en hoe men in Amsterdam twist kan krygen met een Griek. ls op latere kermissen die man weer met zyn kraam op de Wester- arkt stond, ging ik my altijd elders vermaken.

Daar ik veel van wysgerige opmerkingen houd, moet ik u toch even ggen, lezer, hoe wonderbaar de zaken dezer wereld aan elkander ngen. Als de ogen van dat meisje minder zwart waren geweest, als korter vlechten had gehad, of als men my niet tegen die winkelkast id aangeworpen, zoudt ge nu dit boek niet lezen. Wees dus dank- ar dat dit zo gebeurd is. Geloof me, alles in de wereld is goed, zó als t is, en ontevreden mensen die altyd klagen, zyn myn vrienden et. Daar hebt ge Busselinck & Waterman... maar ik moet voort-

gaan, want myn boek moet af voor de voorjaarsveiling.

Ronduit gezegd – want ik houd van de waarheid – was my het weerzien van die persoon niet aangenaam. Ik bemerkte terstond dat het geen soliede konnexe was. Hy zag zeer bleek, en toen ik hem vroeg hoe laat het was, wist hy 't niet. Dit zyn dingen, waar een mens op let, die zo'n twintig jaar de beurs bezocht heeft, en zoveel heeft bygewoond. Ik heb al wat huizen zien vallen!

Ik meende dat hy rechts zou gaan, en zei dat ik links moest. Doch zie, hy ging ook links, en ik kon dus niet vermyden in gesprek te treden. Maar ik bedacht gedurig dat hy niet wist hoe laat het was, en bespeurde bovendien dat zyn jasje tot aan de kin was dichtgeknoopt – dat een zeer slecht merk is – zodat ik de toon van ons onderhoud wat flauw blyven liet. Hy verhaalde my dat hy in Indië was geweest, dat hy getrouwd was, dat hy kinderen had. Ik had daar niets tegen, maar vond er niets belangryks in. By de Kapelsteeg – ik ga anders nooit door die steeg, omdat het voor een fatsoenlyk man niet staat, vind ik – maar ditmaal wilde ik by de Kapelsteeg rechts-af-slaan. Ik wachtte tot wy dat straatje bijna voorby waren, om goed te doen blyken dat zyn weg rechtuit leidde, en toen zei ik zeer beleefd... want beleefd ben ik altijd, men kan nooit weten hoe men later iemand nodig heeft: 'Het was me byzonder aangenaam u weer te zien, m'n-heer...r...r! En ... èn... èn... ik rekommandeer me! Ik moet hierin.'

Toen keek hy me heel gek aan, en zuchtte, en vatte opeens een knoop van myn jas...

'Beste Droogstoppel,' zeide hy, 'ik heb u iets te vragen.'

Er ging my een rilling door de leden. Hy wist niet hoe laat het was, en wilde my iets vragen! Natuurlyk antwoordde ik dat ik geen tyd had, en naar de beurs moest, schoon het avond was. Maar als men zo'n twintig jaren de beurs heeft bezocht... en iemand wil u iets vragen, zonder te weten hoe laat het is...

Ik maakte myn knoop los, groette heel beleefd – want beleefd ben ik altyd – en ging de Kapelsteeg in, wat ik anders nooit doe, omdat het niet fatsoenlyk is, en fatsoen gaat my boven alles. Ik hoop dat niemand het gezien heeft.

t, en hy liet niets van zich horen. Ik dacht dat hy ziek was, of dood, zo-iets.

De vorige week was er krans by de Rosemeyers, die in suiker doen. ts was voor het eerst meegegaan. Hy is zestien jaar, en ik vind het ad dat een jong mens in de wereld komt. Anders loopt hy naar de stermarkt of zulke dingen. De meisjes hadden piano gespeeld en zongen, en by 't dessert plaagden ze elkaar met iets dat in de orkamer scheen gebeurd te zyn, terwyl wy achter aan 't gents isten waren, iets waarin Frits betrokken scheen. 'Ja, ja, Louise,' p Betsy Rosemeyer, 'geschreid heb je! Papa, Frits heeft Louise aan chreien gemaakt.'

Myn vrouw zei hierop dat Frits dan voortaan niet meer mee zou r de krans. Ze dacht dat hy Louise geknepen had, of zo-iets wat t te-pas komt, en ook ik maakte my gereed er een hartig woordje te voegen, toen Louise riep: 'Nee, nee, Frits is heel lief geweest! wou dat hy 't nog-eens deed!'

Wàt dān? Hy had haar niet geknepen, hy had gereciteerd, daar t ge 't.

Natuurlyk ziet de vrouw van 't huis gaarne dat er aan het dessert 1 aardigheidje plaats heeft. Dat vult. Mevrouw Rosemeyer – de semeyers laten zich mevrouw noemen, omdat ze in suiker doen, aandeel in een schip hebben – mevrouw Rosemeyer begreep dat t Louise aan 't schreien had gemaakt, ook òns vermaken zou, en eg een dacapo aan Frits, die zo rood zag als een kalkoen. Ik begreep de wereld niet, wàt hy dan toch opgesneden had, want ik kende 1 repertoire op een haar. Dat was: *de godenbruiloft, de boeken van Oude-Testament op rym*, en een epizode uit de *bruiloft van macho*, dat de jongens altyd zo aardig vinden, omdat er iets van 1 'brillekiek' in komt. Wat er onder dit alles wezen kon dat tranen lokte, was my een raadsel. 't Is waar, zo'n meisje schreit gauw.

Toe, Frits! Och ja, Frits! Kom, Frits!' Zo ging het, en Frits begon. ar ik niet houd van dat bestudeerd spannen van des lezers nieuws- righeid, zal ik maar terstond zeggen dat ze te-huis het pak van alman hadden opengemaakt, en daaruit hadden Frits en Marie een iswysheid en een sentimentaliteit geput, die me later veel last in is gehaald hebben. Toch moet ik erkennen, lezer, dat dit boek ook dat pak komt, en ik zal me naderhand hierop behoorlyk verant- orden, want ik hecht er aan, dat men my beschouwe als iemand die waarheid lief heeft, en die goed voor zyn zaken is. Onze firma is it & C°, *Makelaars in Koffi, Lauriergracht, n° 37*.

Foen reciteerde Frits een ding dat van nonsens aan-één hing. Nee, ing niet aan-een. Een jong mens schreef aan zyn moeder, dat hy

verliefd was geweest, en dat zyn meisje met een ander getrouwd was – waarin ze groot gelyk had, vind ik – dat hy echter, in weerwil hiervan, altyd veel van zyn moeder hield. Zyn deze laatste drie regels duidelyk of niet? Vindt ge dat er veel omslag nodig is, om dat te zeggen? Welnu, ik heb een broodje met kaas gegeten, daarna twee peren geschild, en ik was ruim half gereed met het orberen van de derde, voor Frits klaar was met die vertelling. Maar Louise schreide weer, en de dames zeiden dat het heel mooi was. Toen vertelde Frits, die, geloof ik, meende dat hy een groot stuk had uitgevoerd, dat hy 't ding in dat pak had gevonden van de man die een sjaal droeg, en ik legde aan de heren uit, hoe dat in myn huis kwam. Maar van de Griekin sprak ik niet, omdat Frits er by was, en ook zeide ik niets van de Kapelsteeg. Ieder vond dat ik heel goed had gehandeld, me van die man af te helpen. Straks zult ge zien dat er ook andere dingen in dat pak waren van meer soliede aard, en daarvan komt een-en-ander in dit boek, omdat de *Koffiveilingen van de Handelmaatschappy* er mee in verband staan. Want ik leef voor myn vak.

Later vroeg my de uitgever of ik hier niet byvoegen wilde, wat Frits gereciteerd had. Ik wil 't wel doen, mits men wete dat ik me niet ophoud met zulke dingen. (4) Alles leugens en gekheid! Ik houd myn aanmerkingen terug, anders wordt myn boek te dik. Ik wil hier alleen byzeggen, dat die vertelling zo omstreeks 1843 in de buurt van Pa- dang geschreven is, en dat dit een inferieur merk is. De koffi, meen ik.

Moeder, 'k ben wel ver van 't land
Waar me 't leven werd geschonken,
Waar myn eerste tranen blonken,
Waar ik opwies aan uw hand...
Waar uw moedertrouw der ziel
Van de knaap haar zorgen wydde,
En hem liefdryk stond ter-zyde,
En hem ophief als hy viel...
Schynbaar scheurde 't lot de banden
Die ons bonden, wreed van-een...
'k Sta hier wel aan vreemde stranden
Met myzelf en God, alleen...
Maar toch, moeder, wat me griefde,
Wat me vreugd gaf of verdriet,
Moeder, twyfel aan de liefde,
Aan het hart uws zoons toch niet!

nog nauwlyks twee paar jaren
 Toen ik 't laatst op gindse grond
 Wylgend aan de oever stond
 De toekomst in te staren...
 Toen ik 't schone tot my riep
 Van de toekomst wachtte,
 het heden stout verachtte,
 In my paradyzen schiep...
 Toen, door alle stoornis heen
 Die zich opdeed voor myn schreên,
 Hart zich koen een uitweg baande,
 zich dromend zalig waande...

Maar die tyd, sints 't laatst vaarwel
 Gezwind ook ons ontogen,
 Onbevatbaar bliksemsnel,
 Een schim voorbygevlogen...
 O, hy liet in 't voorwaarts gaan,
 Diepe, diepe sporen staan!
 'k Proefde vreugde en smart met-één,
 Heb gedacht en 'k heb gestreden,
 Heb gejuicht en 'k heb gebeden:
 't Is me als vlogen eeuwen heen!
 'k Heb naar levensheil gestreefd,
 Heb gevonden en verloren,
 Een kind nog kort te-voren,
 Aren in één uur doorleefd!

Maar toch, moeder! wil 't geloven,
 By de Hemel die my ziet,
 Jeder! wil het toch geloven,
 Neen, uw kind vergat u niet!

Minde een meisje. Heel myn leven
 Scheen my door die liefde schoon.
 'k Zag in haar een erekroon,
 Als een eindloon van myn streven,
 'y door God ten doel gegeven.
 Zalig door de reine schat
 Die Zyn zorg my toegewogen,
 Die Zyn gunst geschonken had,
 Nante ik met een traan in de ogen.

Liefde was met godsdienst één...
 En 't gemoed dat opgetogen,
 Dankend opsteeg tot de Hogen,
 Dankte en bad voor haar alleen!

Zorgen baarde my die liefde,
 Onrust kwelde my het hart,
 En ondraaglyk was de smart
 Die my 't week gemoed doorgriefde.
 'k Heb slechts angst en leed gegaard,
 Waar ik 't hoogst genot verwachtte,
 En voor 't heil waarnaar ik trachtte,
 Was me gif en wee bewaard...

'k Vond genot in 't lydend zwygen!
 'k Stond standvastig hopen daar,
 Onspoed deed de prys my stygen:
 'k Droeg en leed zo graag voor haar!
 'k Telde ramp noch onspoedsslagen,
 Vreugde schiep ik in verdriet,
 Alles, alles wilde ik dragen...
 Roofde 't lot my haar slechts niet!

En dat beeld, my 't schoonste op aarde,
 Dat ik omdroeg in 't gemoed
 Als een onwaardeerbaar goed,
 En zo trouw in 't hart bewaarde...
 Vreemd was 't eenmaal aan myn zinnen!
 En al houdt die liefde stand
 Tot de laatste snik van 't leven
 Me in een beter vaderland
 Eind'lyk haar zal wedergeven...
 'k Had *begonnen* haar te minnen!

Wat is min die eens *begon*,
 By de liefde *mèt* het leven
 't Kind door God in 't hart gedreven
 Toen het nog niet staam'len kon?
 Toen het aan de moederborst,
 Nauw de moederschoot ontogen,
 't Eerste vocht vond voor de dorst,
 't Eerste licht in moederogen?

Neen, geen band die vaster bindt,
 Ister harten houdt omsloten,
 In de band, door God gesloten
 Tussen 't moederhart en 't kind!

Een hart, dat zó zich hechtte
 Aan het schoon dat even blonk,
 Dat me niets dan doornen schonk,
 Geen enkel bloempje vlechte...
 Zou datzelfde hart de trouw
 an het moederhart vergeten?
 En de liefde van de vrouw
 die myn eerste kinderkreten
 Opving in 't bezorgd gemoed?
 die my, als ik weende, suste,
 raantjes van de wangen kuste,
 Die my voedde met haar bloed?

Moeder! wil het niet geloven,
 By de hemel die my ziet,
 moeder! wil het niet geloven,
 Neen, uw kind vergat u niet!

Ben hier vèr van wat het leven
 ons zoets en schoons kan geven,
 En 't genot van de eerste jeugd,
 vaak geroemd en hoog geprezen,
 kan wel hier myn deel niet wezen:
 't Eenzaam harte kent geen vreugd.
 steil en doornig zyn myn paden,
 Onspoed drukt me diep ter-neer,
 in de last my opgeladen
 Knelt me, en doet het hart me zeer...
 laat het slechts myn tranen tuigen,
 Als zo menig moed'loos uur
 Me in de boezem der Natuur,
 t Hoofd zo treurig neer doet buigen...

Vaak, als my de moed ontzong,
 s de zucht me schier ontvloden:
 Vader! schenk me by de doden,
 Wat het leven my niet schonk!

Vader! geef me aan gene zyde,
 Als de mond des doods my kust,
 Vader! geef me aan gene zyde
 Wat ik hier niet smaakte... *Rust!*

Maar, bestervend op myn lippen,
 Steeg de beê niet tot de Heer...
 'k Boog met beî myn knieën neer,
 'k Voelde wel een zucht me ontglippen,
 Maar het was: *'nog niet, o Heer!*
Geef my eerst myn moeder weer!

: toch slechts *zeer* zelden een Regent wordt aangeklaagd wegens llekeur of misbruik van gezag.

Er schynt dus wel een byna onoverkomelyke moeielykheid te staan, om gevolg te geven aan de eed: '*de inlandse bevolking te schermem tegen uitzuiging en knevelary*'.

Zesde hoofdstuk

De kontroleur Verbrugge was een goed mens. Als men hem daar zag zitten in zyn blauw-lakense frak, met geborduurde eiken- en oranjetakken op kraag en mouw-opslagen, was 't moeielyk in hem de type te miskennen die voorheerst onder de Hollanders in Indië... een mensensoort, in 't voorbygaan gezegd, die zeer onderscheiden is van de Hollanders in Holland. Traag zolang er niets te doen viel, en ver van de beredderingszucht die in Europa voor yver geldt, maar yverig waar bezigheid nodig was... eenvoudig maar hartelyk voor wie tot zyn omgeving behoorden... mededeelzaam, hulpvaardig en gastvry... welgemanierd zonder styfheid... vatbaar voor goede indrukken... eerlyk en oprecht, zonder evenwel lust te voelen de martelaar van deze hoedanigheden te worden... in 't kort, hy was een man die, zoals men 't noemt, overal op zyn plaats zou wezen, zonder dat men echter op 't denkbeeld komen zou de eeuw naar hem te noemen, wat hy dan ook niet begeerde.

Hy zat in 't midden van de *pendoppo* by de tafel die met een wit kleed bedekt, en met spyzen beladen was. Wel enigszins ongeduldig vroeg hy van-tyd tot-tyd, met de woorden der vrouw van Blauwbaard, aan de *mandoor*-oppasser, dat is het hoofd van de politie- en bureaudienaren der adsistent-residentie, of er niets in aantocht was? Dan stond hy eens op, beproefde vergeefs zyn sporen te doen kletteren op de gestampte kleivloer van de *pendoppo*, stak voor de twintigste maal zyn sigaar aan, en ging, als te-leurgesteld, weer zitten. Hy sprak weinig.

En toch had hy kunnen spreken, want hy was niet alleen. Ik bedoel hiermee nu juist niet dat hy vergezeld was van de twintig of dertig Javanen, bedienden, *mantries* en oppassers die op de grond gehurkt in en buiten de *pendoppo* zaten, noch van de velen die aanhoudend uit- en inliepen, noch van 't groot aantal inlanders van verschillende rang, dat daar buiten de paarden vasthield, of te-paard rondreed... neen, de Regent zelf van Lebak, *Radhen Adhipatti Karta Natta Nagara*, zat tegenover hem.

Wachten is altyd vervelend. Een kwartier duurt een uur, een uur een halve dag, en zo voort. Verbrugge had wel wat spraakzamer mogen zyn. De Regent van *Lebak* was een beschaafd oud man, die over veel wist te spreken met verstand en oordeel. Men had hem slechts aan te zien om overtuigd te wezen dat het merendeel der Europeanen die met hem in aanraking kwamen, meer van hem, dan hy van hen te leren had. Zyn levendige donkere ogen weerspraken

or hun vuur de vermoedheid der trekken van zyn gelaat en de ysheid zyner haren. Wat hy zeide, was gewoonlyk lang overdacht een eigenaardigheid trouwens die by de beschaafde Oosterling gemeen is – en wanneer men met hem in gesprek was, gevoelde men dat men zyn woorden te beschouwen had als brieven, waarvan de minuut in zyn archief had, om zo nodig daarop te verwyzen. Dit moge onaangenaam schynen voor wie niet gewoon is aan de omgang met javaanse groten, 't is niet moeielyk alle onderwerpen in gesprek die aanstoot geven kunnen, te vermyden, vooral daar zyn hèn kant nooit op bruske wyze aan de loop van 't onderhoud een dere richting geven zullen, omdat dit naar oosterse begrippen inryd wezen zou met de goede toon. Wie dus oorzaak heeft het roeren van een bepaald punt te vermyden, behoeft slechts overbeduidende zaken te spreken, en hy kan verzekerd zyn dat een javaans hoofd hem niet, door een ongebeerde wending in 't gesprek, lvoeren op een terrein dat hy liever niet betrad.

Over de beste wyze van omgang met die hoofden, bestaan overal verschillende meningen. Het komt my voor dat eenvoudige rechttheid, zonder streven naar diplomatische voorzichtigheid, de voorkeur verdient. (22)

Hoe dit zy, Verbrugge begon met een banale opmerking over 't eêr en de regen.

'Ja, mynheer de kontroleur, het is westmoesson.'

Dit nu wist Verbrugge wel: men was in januari. (23) Maar wat hy eerder de regen gezegd had, wist de Regent ook. Hierop volgde wederom zyn zwygen. De Regent wenkte met een nauw zichtbare beweging in 't hoofd, een der bedienden die neergehurkt zaten aan de ingang der *pendoppo*. Een kleine jongen, allerliefst gevat in een blauw-wit wewelen buis, witte pantalon, met gouden lyfband die zyn kostbare *rong* vasthield om de lenden, en op 't hoofd de behagelyke *kain ipala*, waaronder zyn zwarte ogen zo ondeugend te voorschyn kwamen, kroop hurkende tot aan de voeten des Regents, zette de knuden doos neder, die de tabak, de kalk, de *sirie*, de *pinang*, en de *ambier* bevatte, maakte de *slamat*, door beide handen saamgevoegd op te heffen tot aan het diep neergebogen voorhoofd, en bood daarop zyn heer de kostbare doos aan. (24)

'De weg zal moeielyk zyn na zoveel regen,' zei de Regent, als om 't lang wachten verklaarbaar te maken, terwyl hy een betelblad met zynk bestreek.

'In 't *Pandeglangse* is de weg zo slecht niet,' antwoordde Verbrugge die, als hy ten-minste niets stuitends wilde aanroeren, dit antwoord wel wat ondoordacht gaf. Want hy had moeten bedenken dat

een Regent aan *Lebak* niet gaarne de wegen van *Pandeglang* hoort roemen, al zyn die dan ook werkelyk beter dan in 't *Lebakse*.

De *Adhipatti* beging de fout van een te snel antwoord niet. De kleine *maas* (25) was reeds al hurkend achterwaarts teruggekropen tot aan de ingang der *pendoppo*, waar hy onder zyn makkers plaats nam... de Regent had reeds zyn lippen en weinige tanden bruinrood geverwd met het speeksel zyner *sirie*, voor hy zeide: 'Ja, er is veel volk in *Pandeglang*.'

Voor wie de Regent en de kontroleur kende, voor wie de toestand van *Lebak* geen geheim was, had het duidelyk kunnen blyken dat het gesprek reeds een stryd was geworden. Een toespeling namelyk op de betere staat der wegen in een naburige afdeling, scheen het vervolg te wezen op vergeefse pogingen om ook in *Lebak* dusdanige betere wegen te doen aanleggen, of de bestaande beter te onderhouden. Doch hierin had de Regent gelyk, dat *Pandeglang* dichter bevolkt was, vooral in verhouding tot de veel kleinere oppervlakte, en dat dus dáár de arbeid aan de grote wegen door vereende krachten ligter viel dan in 't *Lebakse*, een afdeling die op honderde palen oppervlakte, slechts zeventigduizend inwoners telde.

'Dat is waar,' zei Verbrugge, 'we hebben weinig volk hier, maar...'

De *Adhipatti* zag hem aan, als wachtte hy een aanval af. Hy wist dat er na dat 'maar', iets volgen kon, dat onaangenaam zou te horen zyn voor hem, die sedert dertig jaren Regent van *Lebak* geweest was. Het scheen dat Verbrugge op dit oogenblik geen lust had de stryd voort te zetten. Althans hy brak 't gesprek af, en vroeg weder aan de *mandoor*-oppasser of hy niets komen zag?

'Ik zie nog niets van de kant van *Pandeglang*, mynheer de kontroleur, maar daar-ginds aan de andere zyde rydt iemand te-paard... het is de *toewan kommendaan*.'

'Welzeke, *Dongso*,' zei Verbrugge naar buiten starende, 'dat is de kommandant! Hy jaagt in deze buurt, en is vanmorgen vroeg reeds uitgegaan. Hé, Duclari... Duclari!'

'Hy hoort u al, mynheer, hy komt hierheen. Zyn jongen rydt achter hem, met een *kidang* (26) achter zich over 't paard.'

'*Pegang koedahnja toewan kommendaan*,' (27) gebood Verbrugge aan een der bedienden die buiten zaten. 'Bonjour, Duclari! Ben je nat? Wat heb je geschoten? Kom binnen!'

Een krachtig man van dertigjarige leeftyd en flinke militaire houding, hoewel van uniform geen spoor was, trad de *pendoppo* in. Het was de eerste-luitenant Duclari, kommandant van 't kleine garnizoen te *Rangkas-Betoeng*. Verbrugge en hy waren bevriend, en hun gemeenzaamheid was te groter, daar Duclari sedert enige tyd de

oning van Verbrugge betrokken had in afwachting der voltooiing in een nieuw fort. Hy drukte deze de hand, groette de Regent beleefd, en ging zitten onder de vraag: 'wel, wat heb je al zo hier?'

'Wil je thee, Duclari?'

'Wel neen, ik ben warm genoeg! Heb je geen klapperwater?(28) dat is frisser.'

'Dat laat ik je niet geven. Als men warm is, houd ik klapperwater voor heel nadelig. Je wordt er styf en jichtig van. Zie eens de koelies die zware vrachten over de bergen dragen: zy houden zich vlug en nig door heet water te drinken, of *koppi dahoen*. Maar *gemberthee* (29) is nog beter...'

'Wat ? *Koppi dahoen*, thee van koffibladen? Dat heb ik nog nooit gezien.'

'Omdat je niet op Sumatra gediend hebt. Daar is 't de gewoonte.'

'Laat me dan maar thee geven... maar niet van koffibladen, en ook niet van gember. Ja, je bent op Sumatra geweest... en de nieuwe adsistent-resident ook, niet waar?'

Dit gesprek werd in 't hollands gevoerd, een taal die de Regent niet erstond. Hetzy Duclari gevoelde dat er iets onbeleefds in lag, hem ierdoor van 't onderhoud uit te sluiten, hetzyd-i hiermee een andere edoeling had, op-eenmaal ging hy, zich tot de Regent wendende, in maleis voort: 'Weet mynheer de *Adhipatti*, dat m'nheer de kontroleur de nieuwe adsistent-resident kent?'

'Wel neen, dat heb [ik] niet gezegd, ik heb hem nooit gezien. Hy iende enige jaren vóór my op Sumatra. Ik heb je maar gezegd dat ik aar veel over hem heb horen spreken, anders niet!'

'Nu, dit komt op 'tzelfde neer. Men behoeft iemand juist niet te sien om hem te kennen. Hoe denkt m'nheer de *Adhipatti* hierover?'

De *Adhipatti* had juist nodig een bediende te roepen. Er verliep dus wat tyd voor hy zeggen kon: 'dat hy met de heer kommandant instemde, maar dat het toch dikwyls nodig was iemand te zien voor nen hem beoordelen kon'.

'Over 't geheel genomen is dit misschien waar,' ging nu Duclari in 't hollands voort hetzy omdat deze taal hem gemeenzamer was en hy neende genoeg gedaan te hebben voor de beleefdheid, hetzy omdat hy alleen door Verbrugge verstaan wilde worden - 'dit moge in 't algemeen waar zyn, maar omtrent Havelaar heeft men waarachtig geen persoonlyke kennismaking nodig... hy is een gek!'

'Dat heb ik niet gezegd, Duclari!'

'Neen, jy hebt dat niet gezegd, maar ik zeg het na al wat je my van hem verteld hebt. Ik noem iemand die in 't water springt om een hond te redden van de haaien, een gek.'

'Nu ja, verstandig is 't zeker niet. Maar...'

'En, hoor eens, dat versje tegen de generaal Vandamme... 't kwam niet te-pas!'

't Was geestig...'

'Tot je dienst! Maar een jong mens mag niet geestig zyn tegen een generaal.'

'Je moet in 't oog houden dat hy nog zeer jong was... het is veertien jaar geleden. Hy was toen maar twee-en-twintig jaar oud.'

'En dan de kalkoen die hy stal!'

'Dat deed hy om de generaal te plagen.'

'Juist! Een jong mens mag geen generaal plagen, die bovendien, als civiel gouverneur, zyn chef was. Dat andere versje vind ik aardig, maar... dat eeuwige duelleren!'

'Hy deed het gewoonlyk voor een ander. Hy trok altyd party voor de zwakste.'

'Wel laat ieder voor zichzelf duelleren, als men het dan volstrekt doen wil! Ik voor my geloof dat een duel zelden nodig is. Waar 't onvermydelyk was, zou ook ik een uitdaging aannemen, en in zekere gevallen zelf uitdagen, maar om daarvan dagelyks werk te maken... dank je! Het is te hopen dat hy veranderd is op dit punt.'

'Wel zeker, daar is geen twyfel aan! Hy is nu zoveel ouder, daarby sedert lange tyd getrouwd, en adsistent-resident. Bovendien, ik heb altyd gehoord dat zyn hart goed was, en dat hy een warm gevoel had voor recht.'

'Nu, dat zal hem te-pas komen in *Lebak*! Daar is me juist iets voorgekomen, dat... zou de Regent ons verstaan?'

'Ik geloof 't niet. Maar toon my iets uit je weitas, dan denkt hy dat we dáárover spreken.'

Duclari nam zyn weitas, haalde daaruit een paar bosduiven, en die vogels betastende als sprak hy over de jacht, deelde hy Verbrugge mede dat hy zo-even in 't veld was nagelopen door een Javaan, die hem gevraagd had of hy niet iets doen kon tot verligting van de druk waaronder de bevolking zuchtte?(30)

'En,' ging hy voort, 'dit is zeer sterk, Verbrugge! Niet dat ik me verwonder over de zaak zelf. Ik ben lang genoeg in 't Bantamse om te weten wat hier voorvalt, maar dat de geringe Javaan, gewoonlyk zo omzichtig en terughoudend waar 't zyn hoofden geldt, zo-iets vraagt aan iemand die er niets mee te maken heeft, dit bevreemdt my!'

'En wat heb je geantwoord, Duclari?'

'Wèl, dat het me niet aanging! Dat hy tot u moest gaan, of tot de nieuwe adsistent-resident, als die zou aangekomen zyn te *Rangkas-Betoeng*, en dáár zyn klachten uiten.'

'Ienie apa toewan-toewan datang!' riep op-eenmaal de oppasser *Dongso*. 'Ik zie een mantrie die met zyn toedoeng wuift.' (31) Allen stonden op. Duclari, die niet door zyn tegenwoordigheid in *pendoppo* de schyn wilde aannemen als ware ook hy aan de grenzen ter verwelkoming van de adsistent-resident, die wel zyn meerdedoch niet zyn chef, en bovendien een gek was, steeg te-paard, en ed door zyn bediende gevolgd, heen.

De *Adhipatti* en Verbrugge stelden zich aan de ingang van de *ndoppo*, en zagen een door vier paarden getrokken reiswagen naren, die weldra vry bemodderd by 't bamboezen gebouwtje stield.

Het zou moeielyk geweest zyn te raden wat er zich al zo in die ogen bevond, voor *Dongso*, geholpen door de lopers en een tal van dienden die tot het gevolg van de Regent behoorden, al de riemen en knoopsels hadden losgemaakt, die het voertuig hielden ingesloten en een zwart lederen foedraal dat aan de diskretie herinnerde, waarein vroeger jaren leeuwen en tygers de stad inkwamen, toen de ologische tuinen nog reizende dierenspellen waren. Leeuwen of gers nu waren er in de wagen niet. Men had alles maar zo zorgvuldig gesloten omdat het westmoesson was, en men dus op regen moest acht zyn. Nu is 't uitstappen uit een reiswagen waarin men lang ver de weg gehotst heeft, niet zo gemakkelek als iemand die nooit of enig gereisd heeft, zich verbeelden zou. Nagenoeg als de arme *suriërs* uit de voorwereld, die door lang wachten ten-laatste een tegrerend deel uitmaken van de klei, waarin ze aanvankelyk niet gekomen waren met het plan om er te blyven, heeft er ook by reizigers die wat nauw op-één gedrukt en in gedwongen houding, te lang in een reiswagen gezeten hebben, iets plaats, wat ik u voorstel *assimilitie* te noemen. Men weet eindelyk niet juist meer waar 't lederen ussen van de wagen ophoudt, en waar de ikheid aanvangt, ja, het enkbeeld is me niet vreemd dat men in zulk een wagen kiespyn of ramp hebben kan, die men voor mot in 't laken aanziet, of omgeerd.

Er zyn weinig omstandigheden in de stoffelyke wereld, die de enkende mens geen aanleiding geven tot het maken van opmerkingen op verstandelyk gebied, en zo heb ik myzelf dikwyls afgevraagd of niet veel dwalingen die onder ons kracht van wet hebben, veel 'cheefheden' die wy voor 'recht' houden, hieruit voortvloeiën, dat men te lang met hetzelfde gezelschap in dezelfde reiswagen heeft gezeten? Het been dat ge daar links uitsteken moest, tussen de hoedeoos en 't mandje met kersen... de knie die ge tegen 't portier gedrukt hield, om de dame tegenover u niet te doen denken dat ge een aanval

in de zin hadt op krinoline of deugd... de gelikdoornde voet die zo bang was voor de hakken van de *commis-voyageur* naast u... de hals die ge zo lang links moest wenden, omdat het drupt aan de rechterzyde... zie, dat worden zo alle ten-laatste halzen, en knieën, en voeten, die iets verdraaids bekomen. Ik houd het voor goed, van tyd tot-tyd eens te wisselen van wagens, zitplaats en medereizigers. Men kan dan zyn hals eens anders wenden, men beweegt nu-en-dan zyn knie, en misschien zit er eens een juffrouw naast ons met dansschoenen, of een jongetje wiens beentjes de grond niet raken. Men heeft dan meer kans om *recht* te zien en *recht* te lopen, zodra men weer vaste grond onder de voeten krygt.

Of er ook in de wagen, die nu voor de *pendoppo* stilhield, zich iets verzette tegen de 'oplossing der continuïteit' weet ik niet, maar zeker is 't dat het lang duurde voor er iets te voorschyn kwam. Er scheen een stryd van hoffelykheid gevoerd te worden. Men vernam de woorden: 'als 't u belieft, mevrouw!' en 'resident!' Hoe dit zy, eindelyk stapte er een heer uit, die in houding en voorkomen wel iets vertoonde dat denken deed aan de Sauriërs waarvan ik zo-even gesproken heb. Daar wy hem later zullen weerzien, wil ik u maar terstond zeggen dat zyn onbewegelykheid niet uitsluitend moest geweten worden aan de assimilatie met de reiswagen, want dat hy, ook als er op mylen afstands geen voertuig in de buurt was, een kalmte, een langzaamheid en een voorzichtigheid aan de dag lei, die menige Sauriër jaloers maken zou, en die in de ogen van velen de kenmerken zyn van deftigheid, bezadigdheid en wysheid. Hy was, zoals de meeste Europeanen in Indië, zeer bleek, hetgeen echter in die streken geenszins voor een blyk van minder goede gezondheid wordt gehouden, en hy had fyne trekken die wel getuigden van verstandelyke ontwikkeling. Alleen was er iets kouds in zyn blik, iets wat u denken deed aan een logaritmentafel, en hoewel zyn voorkomen over 't geheel niet onbehagelyk of terugstotend was, kon men zich toch niet onthouden van de verdenking dat zyn vry grote magere neus zich op dat gelaat verveelde, omdat er zo weinig op voorviel.

Met beleefdheid bood hy zyn hand aan een dame, om haar by het uitstygen behulpzaam te zyn, en nadat deze van een heer die nog in de wagen zat, een kind had aangenomen, een klein blond jongetje van een jaar of drie, traden zy de *pendoppo* in. Daarop volgde die heer zelf, en wie op Java bekend was, zou het als een byzonderheid in 't oog gevallen zyn, dat hy by 't portier wachtte om 't uitstygen gemakkelek te maken aan een oude Javaanse *baboe*. (32) Een drietal bedienden hadden zichzelf verlost uit het wasleren kastje, dat achter de wagen was vastgeplakt als een jonge oester op de rug van zyn mama.

De heer die het eerst was uitgestegen, had de Regent en de kontro- lar Verbrugge de hand geboden, die zy met eerbied aannamen, en in in gehele houding was te bespeuren dat zy gevoelden zich in de genwoordigheid te bevinden van een gewichtig persoon. Het was resident van *Bantam*, de grote landstreek waarvan *Lebak* een deling, een regentschap, of, zoals men officieel zegt, een *adsistent-sidentie* is.

By't lezen van verdichte verhalen, heb ik my meermalen geërgerd er de weinige eerbied der schryvers voor de smaak van 't publiek, vooral was dit het geval, waar zy blyk gaven iets te willen voortengen dat koddig of burlesk heten moest, om nu niet van *humor* te reken, een eigenaardigheid die byna doorgaande allerjammerlykst ordt verward met het *komieke*. Men voert een persoon sprekende, die de taal niet verstaat of slecht uitspreekt, men laat een fransman zeggen: 'ka kauw na de krote krak' of 'krietje kooit keen kare kroente aak wek'. By-gebrek aan een fransman, neemt men iemand die amelt, of men 'schept' een persoon die zyn stokpaardje maakt van in paar telkens wederkerende woorden. Ik heb een allerzotste vauville zien 'réusseren' omdat daarin iemand voorkwam, die gedurig ide: 'myn naam is Meyer.' My komen zulke geestigheden wat vedkoop voor, en, om de waarheid te zeggen, ik ben boos op u als ge -iets grappig vindt.

Maar nu heb ik zelf u iets dergelyks voor te stellen. Ik moet van-tyd t-tyd iemand ten-tonele voeren – ik zal 't zo weinig mogelyk doen – e inderdaad een manier van spreken had, welke my doet vrezen rdacht te worden van een mislukte poging om u te doen lachen, en erom moet ik u uitdrukkellyk verzekeren dat het niet *myn* schuld, als de hoogstdeftige resident van Bantam, van wie hier de rede is, ts zó eigenaardigs vertoonde in zyn wyze van spreken, dat het me oeielyk valt dat weer te geven, zonder de schyn op me te laden dat ik fekt van geestigheid zoek in een *tic*. Hy sprak namelyk op een toon, sof achter elk woord een punt stond, of zelfs een lang rustteken, en kan de ruimte tussen zyn woorden niet beter vergelyken dan by de ilte die er volgt op het 'amen' na een lang gebed in de kerk, hetwelk als ieder weet, een sein is dat men de tyd heeft tot verzitten, josten of neussnuiten. Wat hy zeide, was gewoonlyk goed over- icht, en wanneer hy zich die ontydige rustpunten had kunnen wennen, zouden zyn zinsneden, uit een redekunstig oogpunt al- ans, meestal een gezond aanzien gehad hebben. Maar al dat afbrok- len, dat stoterige en hobbelige, maakte het aanhoren lastig. Men el er dan ook dikwyls over. Want gewoonlyk, als men begonnen as te antwoorden in de goedige mening dat de zin uit was, en dat hy

de aanvulling van 't ontbrekende aan de scherpzinnigheid van zyn toehoorder overliet, kwamen de nog ontbrekende woorden als *trainards* van een geslagen leger achteraan, en deden u gevoelen dat ge hem in de rede waart gevallen, wat altyd onaangenaam is. Het publiek der hoofdplaats *Serang*, voor-zo-ver men niet in dienst stond van 't gouvernement – een verhouding die de meesten iets omzich- tigs geeft – noemde zyn gesprekken 'slymerig'. Ik vind dit woord niet zeer smaakvol, doch moet erkennen dat het de hoofdeigenschap van des residents welsprekendheid vry juist uitdrukte.

Ik heb van Max Havelaar en zyn vrouw – want dit waren de beide personen die na de resident met hun kind en de *baboe* uit de wagen gekomen waren – nog niets gezegd, en misschien ware het voldoende, de kenschetsing van hun voorkomen en karakter aan de loop der gebeurtenissen en des lezers eigen verbeelding over te laten. Daar ik evenwel nu eenmaal aan 't beschryven ben, wil ik u zeggen dat mevrouw Havelaar niet schoon was, dat zy echter in blik en spraak iets zeer lieftalligs bezat, en door de gemakkelyke ongedwongenheid van haar manieren het onmiskenbaar teken gaf, dat zy in de wereld was geweest, en in de hogere klassen der maatschappy te-huis be- hoorde. Zy had niet dat styve en onbehagelyke van 't burgerlyk fatsoen dat, om voor 'gedistingeerd' door te gaan, zich en anderen meent te moeten plagen met *gêne*, en ze hechtte dan ook niet aan veel uiterlyks wat voor sommige andere vrouwen waarde schynt te heb- ben. Ook in haar kleding was zy een voorbeeld van eenvoudigheid. Een wit *baadjoe* van moesselien, met blauwe *cordelière* – ik geloof dat men in Europa zulk een kledingstuk *peignoir* noemen zou – was haar reiskleed. Om de hals had zy een dun zyden koordje, waaraan twee kleine medaljons, die ge echter niet te zien kreeg, daar ze verscholen waren in de plooiën voor haar borst. Overigens, de haren *à la chinoise*, en een kransje *melati* in de *kondeh...* ziedaar al haar toilet. (33)

Ik zeide dat ze niet schoon was, en toch wilde ik niet gaarne dat ge haar voor het tegendeel hielt. Ik hoop dat ge haar schoon vinden zult, zodra ik gelegenheid zal hebben haar voor te stellen, gloeiend van verontwaardiging over wat zy de 'miskening van 't genie' noemde, als haar aangebeden Max in 't spel was, of wanneer haar een denkbeeld bezield, dat in-verband stond met het welzyn van haar kind. Te dikwyls reeds is er gezegd dat het gelaat de spiegel der ziel is, om nog prys te stellen op de portretwaarde van een onbewegelyk gezicht, dat niets heeft af te spiegelen omdat er geen ziel in weer- schynt. Welnu, zy had een schone ziel, en wel moest men blind zyn, om niet ook haar gelaat voor schoon te houden als die ziel daarop te

zen stond.

Havelaar was een man van vyf-en-dertig jaren. Hy was slank, en ag in zyn bewegingen. Buiten zyn korte en bewegelyke bovenlip, en zyn grote flauw-blauwe ogen die, als hy in kalme stemming was, soms dromerigs hadden, maar vuur schoten als een groot denkbeeld in beheerste, viel er in zyn voorkomen niets byzonders op te merken. Zyn blonde haren hingen sluk langs de slapen, en ik begryp zeer goed dat weinigen, hem voor 't eerst ziende, op het denkbeeld komen dat iemand voor zich te hebben, die wat hoofd en hart beide vergaat tot de zeldzaamheden behoorde. Hy was een 'vat vol tegenrydigheids'. Scherp als een vlym, en zacht als een meisje, voelde hy zelf altyd het eerst de wonde die zyn bittere woorden geslagen hadden, en hy leed daaronder meer dan de gekwetste. Hy was vlug in begrip, vatte terstond het hoogste, en het ingewikkeldste, speelde gaarne met de oplossing van moeielyke vragen, had daarvoor alle moeite, alle studie, alle inspanning veil... en dikwyls toch begreep hy de eenvoudigste zaak niet, die een kind hem had kunnen uitleggen. Al liefde voor waarheid en recht, verwaarloosde hy menigmaal zyn eenvoudigste naastbyliggende verplichtingen, om een onrecht te herstellen dat hoger of verder of dieper lag, en dat door de vermoedelijke grotere inspanning van de stryd hem meer aantrok. Hy was dapperlyk en moedig, maar verspilde, als die andere Don Quichot, zyn dapperheid dikwyls op een windmolen. Hy gloeide van onverzadelike eerzucht die hem alle gewone onderscheiding in 't maatschappelyk leven, als nietig deed voorkomen, en toch stelde hy zyn grootst geluk in een kalm huiselyk vergeten leven. Dichter in de hoogste zin in 't woord, droomde hy zich zonnestelsels by een vonk, bevolkte de wereld met schepsels van zyn maaksel, voelde zich heer van een wereld die hyzelf had in 't leven geroepen... en kon toch zeer goed terstond uitspreken zonder de minste dromery een gesprek voeren over de prys van de ryst, de regels der taal, of de oekonomische voordelen ener Egyptische hoenderbroeiery. Geen wetenschap was hem geheel vreemd. Hem *ahnde* wat hy niet wist – en hy bezat in hoge mate de vaardigheid om 't weinige dat hy wist – ieder weet weinig, en hy, misschien meer wetende dan sommige anderen, maakte op deze regel geen uitzondering – om dat weinige aan te wenden op een wys die de maat van zyn kennis vermenigvuldigde. Hy was stipt en ordelyk, en daarby uitengewoon geduldig, doch juist omdat stiptheid, orde en geduld hem moeielyk vielen, daar zyn geest iets wilds had. Hy was langzaam en omsigtig in 't beoordelen van zaken, hoewel dit niet zo scheen aan hem hem zo haastig zyn slotsommen hoorden uiten. Zyn indrukken waren allen te levendig, dan dat men ze voor duurzaam houden durfde, en

toch bewees hy dikwyls dat ze duurzaam waren. Al wat groot en verheven was, lokte hem aan, en tegelyker-tyd was hy onnozel en naïf als een kind. Hy was eerlyk, vooral waar eerlykheid in 't grootmoedige overging, en zou honderden die hy schuldig was, onbetaald laten omdat hy duizenden had weggeschonken. Hy was geestig en onderhoudend wanneer hy gevoelde dat zyn geest begrepen werd, maar anders stug en teruggetrokken. Hartelyk voor zyn vrienden, maakte hy – wat te snel soms – zyn vriend van al wat leed. Hy was gevoelig voor liefde en aanhankelykheid... trouw aan zyn gegeven woord... zwak in kleinigheden, maar standvastig tot hoofdigheid toe, waar 't hem de moeite waard scheen karakter te tonen... nederig en welwillend voor wie zyn geestelyk overwicht erkenden, doch lastig wanneer men poogde zich daartegen te verzetten... rondborstig uit trots, en by vlagen achterhoudend, waar hy vreesde dat men zyn oprechtheid zou aanzien voor onverstand... evenzeer vatbaar voor zinnelyk als voor geestelyk genot... beschroomd en slecht bespraakt waar hy meende niet begrepen te worden, maar welsprekend als hy gevoelde dat zyn woorden op willige bodem vielen... traag als hy niet werd aangespoord door enige prikkel die voortkwam uit zyn eigen ziel, maar yverig, vurig, en doortastend waar dit wel het geval was... voorts, vriendelyk, beschaafd in zyn manieren, en onberispelyk van gedrag: ziedaar nagenoeg Havelaar!

Ik zeg: nagenoeg. Want indien reeds alle bepalingen moeielyk zyn, geldt dit vooral van de beschryving van een persoon die zeer ver van de dagelykse grondvorm afwykt. Het zal dan ook wel hierom wezen, dat romandichters hun helden gewoonlyk tot duivels of engelen maken. Zwart of wit laat zich gemakkelyk schilderen, maar moeielyker is 't juist weergeven van schakeringen die daartussen liggen, wanneer men aan waarheid gebonden is en dus noch te donker noch te licht mag kleuren. Ik gevoel dat de schets die ik van Havelaar trachtte te geven, hoogst onvolkomen is. De bouwstoffen die voor me liggen, zyn van zo uiteenlopende aard, dat ze my door overmaat van rykdom is myn oordeel belemmeren, en ik zal dus wellicht daarop, onder het ontwikkelen der gebeurtenissen die ik wens mee te delen, ter-aanvulling terugkomen. Dit is zeker, hy was een ongewoon mens, en wel de moeite van 't bestuderen waardig. Ik bemerk nu reeds dat ik verzuimd heb als een zyner hoofdtrekken op te geven, dat hy de belachelyke en de ernstige zyde der dingen met dezelfde snelheid en te-gelykertyd opvatte, aan welke eigenschap zyn wyze van spreken, zonder dat hyzelf dit wist, een soort van *humor* ontleende, die zyn toehoorders gedurig in twyfel bracht, of ze getroffen waren door 't diep gevoel dat in zyn woorden heerste, of dat ze te lachen

beid, dat is myn wachtwoord! Arbeid voor de Javaan, dat is myn incipe! En myn principes zyn me heilig.

Is niet het Evangelie 't hoogste goed? Gaat er iets boven de zaligheid? Is het dus niet onze plicht, die mensen zalig te maken? En anneer, als hulpmiddel hiertoe, arbeid nodig is – ikzelf heb twintig jaar de beurs bezocht – mogen we dan de Javaan arbeid weigeren, aar zyn ziel daaraan zo dringend behoefte heeft om later niet te anderen? Zelfzucht zou het wezen, schandelyke zelfzucht, als we et alle pogingen aanwendden om die arme verdoolde mensen te houden voor de verschrikkelyke toekomst die dominee Wawelaar welsprekend geschetst heeft. Er is een juffrouw flauw gevallen en hy van dat zwarte kind sprak... misschien had ze een jongetje dat wat donker uitzag. Vrouwen zyn zo!

En zou ik niet aandringen op arbeid, ik die zelf van de morgen tot de 'end aan de zaken denk? Is niet reeds dit boek – dat Stern me zo zuur aakt – een bewys hoe goed ik het meen met de welvaart van ons derland, en hoe ik daarvoor alles veil heb? En als ik zo zwaar moet beiden, ik die gedoopt ben – in de Amstelkerk – zou men dan van de vaan niet mogen vorderen dat hy die zyn zaligheid nog verdienen oet, de handen uitsteekt?

Als die vereniging – van nummer 5, e meen ik – tot-stand komt, uit ik me daarby aan. En ik zal ook de Rosemeyers hiertoe trachten ver te halen, omdat de suikerraffinadeurs er ook belang by hebben, hoon ik niet geloof dat ze zeer zuiver zyn in hun begrippen – de Rosemeyers meen ik – want ze houden een roomse meid.

Hoe het zy, ik zal myn plicht doen. Dit heb ik mezelf beloofd, toen met Frits van de bidstond naar-huis ging. In myn huis zal de Here diend worden, daarvoor zal ik zorgen. En dit met te meer yver, ndat ik hoe langer hoe meer inzie hoe wys alles geregeld is, hoe fderyk de wegen zyn waarlangs wij worden geleid aan Gods hand, 1 hoe Hy ons behouden wil voor het eeuwige en voor het tydelyke ven, want die grond te *Lebak* kan zeer goed geschikt worden ge-aakt voor de koffiekultuur.

Tiende hoofdstuk

Hoewel ik, waar 't principes geldt, niemand ontzie, heb ik toch begrepen dat ik met Stern een andere weg moet inslaan dan met Frits, en daar het te voorzien is dat myn naam – de firma is *Last & Co*, maar ik heet *Droogstoppel*: *Batavus Droogstoppel* – in aanraking komen zal met een boek waarin zaken voorkomen, die niet stroken met de eerbied die elk fatsoenlyk man en makelaar zichzelf verschuldigd is, acht ik het myn plicht u mee te delen, hoe ik getracht heb ook die Stern terug te brengen op de ware weg.

Ik heb hem niet van de Heer gesproken – omdat hy Luthers is – maar ik heb gewerkt op zyn gemoed en zyn eer. Ziehier hoe ik dit heb aangelegd, en merk daarby op, hoever men het brengt met menskunde. Ik had hem horen zeggen: *auf Ehrenwort*, en vroeg wat hy daarmee bedoelde?

'Wel,' zeide hy, 'dat ik myn eer verpand voor de waarheid van wat ik zeg.'

'Dat is zeer veel,' hernam ik. 'Ben je zo overtuigd, altyd de waarheid te zeggen?'

'Ja,' verklaarde hy, 'de waarheid zeg ik altyd. Als de borst me gloeit...'

De lezer weet de rest.

'Dat is waarlyk zeer schoon,' zei ik, en ik hield me heel onnozel alsof ik het geloofde.

Maar hierin lag juist de fynheid van de strik, die ik hem spande met het doel om, zonder gevaar te lopen de oude Stern in handen van Busselinck & Waterman te zien vallen, toch dat jonge kereltje eens goed op zyn plaats te zetten, en hem te doen gevoelen hoe groot de afstand is tussen iemand die pas begint – al doet dan ook zyn vader grote zaken – en een makelaar die twintig jaar de beurs bezocht heeft. Het was me namelyk bekend dat hy allerlei tuig van verzen uit het hoofd wist – hy zegt: 'uitwendig' – en daar verzen altyd leugens bevatten, was ik zeker dat ik hem zeer spoedig zou betrappen op onwaarheid. Dit duurde dan ook niet lang. Ik zat in de zykamer, en hy was in de *suite*... want we hebben een *suite*. Marie was aan 't breien, en hy zou haar wat vertellen. Ik luisterde aandachtig toe, en toen 't uit was, vroeg ik hem of hy 't boek bezat, waarin het ding stond, dat hy daar zo-even had opgedeund. Hy zei ja, en bracht het my. Het was een deeltje der werken van zekere Heine. De volgende morgen gaf ik hem – aan Stern, meen ik – de onderstaande:

houwingen omtrent de waarheidsliefde van iemand die het vol-
 l prul van Heine vóór zegt aan een jong meisje dat in de suite zit
 reien.

uf Flügeln des Gesanges,
 zliebchen, trag ich dich fort,

zliebchen? Marie, jouw *Herzliebchen*? Weten je ouweluï daar-
 en Louise Rosemeyer? Is het braaf, dit te zeggen aan een kind,
 door zo-iets al zeer ligt ongehoorzaam zou worden aan haar
 der, door zich in het hoofd te halen dat ze mondig is, omdat men
 r: *Herzliebchen* noemt? Wat beduidt dat: *voortdragen op je*
gels? Je hebt geen vleugels, en je gezang ook niet. Probeer 't eens
 r de Lauriergracht, die niet eens heel breed is. Maar al had je
 gels, mag je dan zulke dingen voorstellen aan een meisje dat haar
 denis nog niet gedaan heeft? En al wàs 't kind aangenomen, wat
 uidt dat aanbod van wegvliegen samen? Foei!

t nach den Fluren des Ganges,
 Da weiss ich den schönsten Ort;

er dan alleen heen, en huur er een optrek, maar neem niet een
 isje mee, dat haar moeder moet helpen in 't huishouden! Maar je
 ent het ook niet! Vooreerst heb je nooit de Ganges gezien, en kunt
 niet weten of 't daar goed leven is. Wil ik je eens zeggen hoe de
 en staan? Het zyn alles leugens, die je alleen dáárom vertelt,
 dat je in al dat gevèrs je tot slaaf maakt van maat en rym. Als de
 ste regel geëindigd was op *koek, wyn, kina*, zou je aan Marie
 raagd hebben of ze meeinging naar *Broek, Berlyn, China*, en zo
 ort. Je ziet dus dat je voorgestelde reisroute niet oprecht gemeend
 s, en dat alles neerkomt op een laf geklinkklank van woorden
 der slot of zin. Hoe zou 't wezen, als Marie nu eens werkelyk lust
 eg om die malle reis te doen? Ik spreek nu nog niet eens van de
 gemakkelyke manier die je voorstelt! Maar zy is, de Hemel zy
 ik, te verstandig om naar een land te verlangen, waarvan je zegt:

liegt ein rothblühender Garten
 im stillen mondesschein;
 e Lotosblumen erwarten
 ihr trautes Schwesterlein;
 e Veilchen kichern und kosen,
 Und schau'n nach den Sternen empor;

Heimlich erzählen die Rosen
 Sich düftende Märchen in 's Ohr.

Wat wou je in die tuin by maneschyn met Marie uitvoeren, Stern? Is
 dat zedelyk, is dat braaf, is dat fatsoenlyk? Wil je dat ik beschaamd
 moet staan, evenals Busselinck & Waterman, met wie geen fatsoen-
 lyk handelshuis iets te doen wil hebben, omdat hun dochter weggelo-
 pen is, en omdat het knoeiers zyn? Wat zou ik moeten antwoorden,
 als men my op de beurs vroeg, waarom myn dochter zo lang in die
 rooie tuin is gebleven? Want dit begryp je toch, dat niemand me
 geloven zou, als ik zei dat zy daar wezen moest om een bezoek te
 brengen aan de lotusbloemen die, zoals je zegt, haar al lang gewacht
 hebben. Even zo zou ieder verstandig mens my uitlachen, als ik gek
 genoeg was om te zeggen: Marie is daar in die rooie tuin – waarom
 rood, en niet geel of paars? – om te luisteren naar 't snappen en
 giechelen van de viooltjes, of naar de sprookjes die de rozen elkaar
 heimelyk in 't oor blazen. Al kon zo iets waar zyn, wat zou Marie er
 aan hebben, als het toch zo heimelyk geschiedt, dat zy er niets van
 verstaat? Maar leugens zyn het, flauwe leugens! En lelyk zyn ze ook,
 want neem eens een potlood, en teken een roos met een oor, en zie
 eens hoe dat er uitziet? En wat beduidt het, dat die *Märchen* zo
 düftend zyn? Wil ik je dat eens zeggen in goed rond hollands? Dat wil
 zeggen dat er een luchtje is aan die malle sprookjes... zó is het!

Da hüpfen herbei, und lauschen
 Die frommen, klugen Gazellen;
 Und in der Ferne rauschen
 Des heiligen Stromes Wellen...
 Da wollen wir niedersinken
 Unter den Palmenbaum,
 Und Ruhe und Liebe trinken,
 Und träumen seligen Traum.

Kan je niet naar *Artis* gaan – je hebt immers aan je vader geschreven
 dat ik lid ben? – zeg, kan je niet in *Artis* terecht, als je dan volstrekt
 vreemde dieren zien wilt? Moeten het juist die gazellen aan de Gan-
 ges wezen, die toch in 't wild nooit zo goed zyn waar te nemen, als in
 een nette omheining van gekoolteerd yzer? Waarom noem je die
 dieren vroom en verstandig? Het laatste laat ik gelden – ze maken
 althans zulke zotte verzen niet – maar: *vroom*? Wat betekent dat! Is
 't niet misbruik maken van een heilige uitdrukking die alleen mag
 gebruikt worden voor mensen van 't ware geloof? En dan die heilige

om? Mag je aan Marie dingen vertellen, die haar tot een heidin den maken? Mag je haar doen wankelen in de overtuiging dat er n ander heilig water is, dan dat van de doop, en geen andere heilige er dan de Jordaan? Is dit niet ondermynen van zedelykheid, god, godsdienst, christendom en fatsoen?

Denk over dit alles eens na, Stern! Je vader is een achtenswaardig s, en ik ben zeker dat hy 't goedvindt dat ik zo op je gemoed werk, dat hy gaarne zaken doet met iemand die deugd en godsdienst rstaat. Ja, principes zyn me heilig, en ik heb geen schroom om duit te zeggen wat ik meen. Maak dus geen geheim van wat ik je , schryf 't gerust aan je vader dat je hier in een soliede familie bent, lat ik je zo op 't goede wys. En vraag jezelf eens af, wat er van je zou rorden zyn, als je by Busselinck & Waterman waart gekomen? ir zou je ook zulke verzen opgezegd hebben, en dáár had men niet e gemoed gewerkt, omdat het knoeiers zyn. Schryf dit gerust aan ader, want als er principes in 't spel zyn, ontzie ik niemand. Dáár den de meisjes met je meegegaan zyn naar de Ganges, en dan lag laar nu misschien onder die boom in 't natte gras, terwyl je nu, dat ik je zo vaderlyk waarschuwde, hier by ons kunt blyven in een oenlyk huis. Schryf dat alles aan je vader, en zeg hem dat je zo kbaar bent dat je by ons zyt gekomen, en dat ik zo goed voor je g, en dat de dochter van Busselinck & Waterman is weggelopen, groet hem zeer van my, en schryf dat ik nog $\frac{1}{16}$ procent courtage laten vallen beneden hun bod, omdat ik geen onderkruipers lyden i, die een konkurrent het brood uit de mond stelen door gunstiger rwaarden.

En doe me toch 't genoegen, in je voorlezingen uit Sjaalman's pak, i meer degelyks te brengen. Ik heb er opgaven gezien van de koffi- duktie der laatste twintig jaren, uit alle residentiën op Java: lees iets eens voor! Zieje, dan kunnen de Rosemeyers, die in suiker n, eens te horen krygen wat er eigenlyk omgaat in de wereld. En je et ook de meisjes en ons allen niet zo uitmaken voor kannibalen wat van je hebben opgeslikt... dit is niet fatsoenlyk, myn beste gen. Geloof toch iemand die weet wat er in de wereld te koop is! Ik o je vader reeds bediend voor zyn geboorte – zyn firma, meen ik, n... onze firma, meen ik: *Last & C°* – vroeger was het *Last & yer*, maar de *Meyers* zyn er lang uit – je begrypt dus dat ik 't goed t je meen. En spoor Frits aan, dat hy wat beter oppast, en leer hem n verzen maken, en houd je alsof je het niet zag, als hy gezichten kt tegen de boekhouder, en al zulke dingen meer. Geef hem een d voorbeeld, omdat je zoveel ouder bent, en tracht hem bedaard- d en deftigheid in te prenten, want hy moet makelaar worden.

Ik ben je vaderlyke vriend
Batavus Droogstoppel.

(firma: *Last & C°*, makelaars in koffi,
Lauriergracht, n° 37.)

et oog op de behoefte aan andere arbeid, zelden in evenredigheid het werk dat zou vereist worden tot het goed onderhouden van en groot erf. Er moeten dus andere middelen gevonden worden, en e oproeping van arbeiders tot het verrichten van *heredienst* ligt oor-de-hand. De Regent of de *Dhemang* die zodanige oproeping ntvangt, haast zich daaraan te voldoen, want hy weet zeer goed dat et de gezaghebbende ambtenaar die van dat gezag misbruik maakt, ater moeielyk vallen zou een inlands Hoofd te bestraffen over een yelyke fout. En alzo strekt het vergryp van de een tot vrybrief voor de nder.

Het komt my echter voor, dat dusdanige fout van een gezaghebber *n sommige gevallen* niet al te streng, en vooral niet naar europese vegrippen, moet worden beoordeeld. De bevolking zelf toch zou 't - nisschien uit ongewoonte - zeer vreemd vinden als hy *altyd* en *in ille gevallen* zich stipt hield aan de bepalingen die 't getal der voor zyn erf bestemde herediensplichtigen voorschryven, daar er om- standigheden kunnen voorkomen die by deze bepalingen niet waren voorzien. Maar zodra eenmaal de grens van 't strikt wettige is over- schreden, wordt het moeielyk een punt vast te stellen, waarop zodan- ige overschryding zou overgaan in misdadige willekeur, en vooral wordt grote omzichtigheid nodig zodra men weet dat de Hoofden alleen wachten op een slecht voorbeeld, om dat met verregaande uitbreiding na te volgen. De vertelling over zekere koning die niet wilde dat men de betaling verzuimde van één korrel zout die hy by zyn eenvoudig maal gebruikt had, toen hy aan 't hoofd zyns legers het land doortrok - omdat, naar hy zeide, dit het begin was van een onrecht dat ten-laatste zyn geheel ryk zou vernietigen - hy moge dan *Timoerleng*, *Noereddien* of *Djengis-Khan* geheten hebben, zeker is of die fabel, of als 't geen fabel is, het voorval zelf, van aziatische oorsprong. En even als 't aanschouwen van zeedyken aan de moge- lykheid van hoog water doet geloven, mag men aannemen dat er neiging bestaat tot *zulke* misbruiken in een land waar *zulke* lessen worden gegeven.

Het gering getal lieden nu waarover Havelaar wettig beschikken mocht, konden niet dan slechts een zeer klein gedeelte van zyn erf, in de onmiddellyke nabyheid der woning, van onkruid en kreupelhout vryhouden. Het overige was binnen weinig weken een volslagen wildernis. Havelaar schreef aan de resident over de middelen om hierin te voorzien, hetzy door een geldelyke toelage, hetzy door aan de Regering voor te stellen even als elders kettinggangers in de resi- dentie *Bantam* te doen arbeiden. Hy ontving hierop een weigerend antwoord, met de opmerking dat hy immers 't recht had de personen

die door hem by polievonnissen waren veroordeeld tot 'arbeid aan de publieke weg' op zyn erf te-werk te stellen. Dit wist Havelaar wel, of althans 't was hem meer dan voldoende bekend dat zodanige beschik- king over gekondemneerden overal de gewoonste zaak van de wereld was, maar nooit had hy, noch te *Rangkas-Betoeng* noch te *Amboina*, noch te *Menado*, noch te *Natal*, van dat vermeend recht willen ge- bruik maken. Het stuitte hem, zyn tuin te laten onderhouden als boete voor kleine vergrypen, en meermalen had hy zich afgevraagd hoe de Regering bepalingen kon laten bestaan, die de ambtenaar in verzoeking kunnen brengen kleine verschoonbare fouten te straffen, niet in evenredigheid met het vergryp, maar met de toestand of de uitgestrektheid van zyn erf? Het denkbeeld alleen dat de gestrafte, ook zelfs hy die rechtvaardig gestraft was, vermenen zou dat er eigenbelang schulde onder het geslagen vonnis, deed hem, waar hy straffen moest, altyd de voorkeur geven aan de anders zeer afkeu- renswaardige opsluiting. (117)

En vandaar kwam het dat kleine Max niet spelen mocht in de tuin, en dat ook Tine van de bloemen niet zoveel genoegen smaakte als ze zich had voorgesteld op de dag van haar aankomst te *Rangkas-Be- toeng*.

Het spreekt vanzelf dat deze en dergelyke kleine verdrietelykhe- den geen invloed uitoefenden op de stemming van een gezin dat zoveel bouwstoffen bezat om zich een gelukkig huiselyk leven te verschaffen, en 't was dan ook niet toe te schryven aan zulke kleinig- heden, wanneer Havelaar soms met een bewolkt voorhoofd binnen- trad, by het terugkeren van een uitstap, of na 't aanhoren van deze en gene die verzocht hadden hem te spreken. We hebben uit zyn toe- spraak aan de Hoofden gehoord dat hy zyn plicht wilde doen, dat hy onrecht wilde te-keer gaan, en tevens hoop ik dat de lezer uit de gesprekken die ik meedeelde, hem heeft leren kennen als iemand die wel in-staat was iets uit te vinden en tot klaarheid te brengen, dat voor sommige anderen verborgen was of in 't duister lag. Er was dus te veronderstellen dat niet veel van wat er in *Lebak* omging zyn aan- dacht ontgaan zou. Ook zagen we dat hy vele jaren vroeger op die afdeling gelet had, zodat hy reeds de eerste dag, toen Verbrugge hem ontmoette in de *pendoppo* waar myn verhaal aanvangt, toonde in zyn nieuwe werkkring geen vreemdelling te zyn. Hy had door nasper- ring op de plaatsen zelf, veel bevestigd gevonden van wat hy vroeger vermoedde, en vooral uit het archief was hem gebleken dat de land- streek waarvan het bestuur aan zyn zorg was toevertrouwd, werke- lyk in een hoogsttreurige toestand verkeerde.

Uit brieven en aantekeningen van zyn voorganger bemerkte hy

at deze dezelfde opmerkingen gemaakt had. De korrespondentie met de Hoofden bevatte verwyf op verwyf, bedreiging op bedreiging, n deed zeer goed begrypen hoe die ambtenaar ten laatste zou gezegd ebbem, zich rechtstreeks tot de Regering te zullen wenden indien iet aan die stand van zaken een einde werd gemaakt.

Toen Verbrugge dit aan Havelaar meedeelde, had deze geantwoord dat zyn voorganger daaraan verkeerd zou gedaan hebben, daar e adsistent-resident van *Lebak* in geen geval de resident van *Ban-um* mocht voorbygaan, en hy had daarby gevoegd dat dit ook door olstrek niets zoude gewettigd zyn, daar het toch niet te denken was at die hoge beambte party zou trekken voor afpersing en knevelary.

Zodanig partytrekken was dan ook waarlyk niet te veronderstellen 1 de zin zoals Havelaar 't bedoelde, niet namelyk alsof de resident nig voordeel of gewin zou ten-deel vallen van die vergrypen. Doch 'el bestond er een oorzaak die hem bewoog niet dan zeer ongaarne op e klachten van Havelaars voorganger recht te doen. We hebben e zien hoe die voorganger meermalen met de resident over de heer-ende misbruiken had gesproken – *geaboucheerd*, zei Verbrugge – en oe weinig hem dit gebaat had. Het is dus niet van belang ontbloot, te nderzoeken waarom een zo hooggeplaatst ambtenaar, die als hoofd an de gehele residentie evenzeer als de adsistent-resident, ja meer og dan deze, gehouden was te zorgen dat er recht geschiedde, byna ltyd reden meende te hebben om de loop van dat recht te zuiten. (118)

Reeds te *Serang*, toen Havelaar daar ten-huize van de resident ertoefde, had hy deze over de Lebakse misbruiken gesproken, en ierop ten-antwoord bekomen: 'dat dit alles in meer of mindere mate veral 't geval was'. Dit nu kon Havelaar niet ontkennen. Wie toch ou beweren een land te hebben gezien waar niets verkeerd ge- chiedt? Maar hy meende dat dit geen beweegreden was om misbrui- en, waar men die vond, te laten bestaan, vooral niet wanneer men itdrukkelyk tot het tegengaan daarvan geroepen was, en tevens dat, a al wat hy van *Lebak* wist, hier geen spraak was van *meer of vindere*, doch van *zeer grote* maat, waarop de resident hem onder ndere antwoordde: 'dat het in de afdeling *Tjiringien* – ook tot *Ban-um* behorende – nog erger gesteld was'.

Wanneer men nu aanneemt, zoals men aannemen kan, dat een esident geen rechtstreeks voordeel heeft van afpersing en van wille- eurig beschikken over de bevolking, doet zich de vraag op, wat dan ovelen beweegt in tegenspraak met eed en plicht zulke misbruiken 3 laten bestaan, zonder daarvan aan de Regering kennis te geven? En ie hierover nadenkt, moet het al zeer vreemd vinden dat men zo

koelbloedig 't bestaan van die misbruiken erkent, als ware er spraak van iets dat buiten bereik of bevoegdheid lag. Ik zal trachten de oorzaken hiervan te ontwikkelen.

In 't algemeen reeds is het overbrengen van slechte tydingen iets onaangenaams, en 't schynt wel of er van de ongunstige indruk die ze veroorzaken, iets blyft kleven op wie de verdrietige taak te-beurt viel zulke tydingen mee te delen. Wanneer nu dit alleen reeds voor som- migen een reden zou wezen om tegen beter weten aan, het bestaan van iets ongunstigs te ontkennen, hoeveel te meer dan wordt dit het geval wanneer men gevaar loopt, niet alleen zich de ongenade op de hals te halen die nu eenmaal 't lot schynt des overbrengers van slechte berichten, doch tevens als de oorzaak te worden aangezien van de ongunstige toestand die men plichtshalve openbaart.

De Regering van Nederlands Indië schryft by-voorkeur aan haar meesters in 't moederland dat alles naar wens gaat. De residenten melden dit gaarne aan de Regering. De adsistent-residenten, die zelf van hun kontroleurs byna niet dan gunstige berichten ontvangen, zenden ook op hun beurt liefst geen onaangename tydingen aan de residenten. Hieruit wordt in de officiële en schriftelyke behandeling der zaken een gekunsteld optimismus geboren, in tegenspraak niet alleen met de waarheid, maar ook met de eigen mening van die optimisten zelf, zodra zy dezelfde zaken mondeling behandelen, en – nog vreemder! – dikwyls zelfs in tegenspraak met hun eigen geschre- ven berichten. Ik zou veel voorbeelden kunnen aanhalen van rappor- ten die de gunstige toestand van een residentie ten-hoogste verhef- fen, doch te-gelyker-tyd, vooral waar de *cyfers* spreken, zichzelf logenstraffen. Deze voorbeelden zouden, als niet de zaak om de ein- delyke gevolgen te ernstig ware, aanleiding geven tot lach en spot, en men staat verbaasd over de naïveteit waarmee vaak in zodanig geval de grofste onwaarheden worden staande gehouden en aangenomen, al biedt dan ook de schryver zelf weinig zinsneden verder de wapens aan waarmee die onwaarheden te bestryden zyn. Ik zal me tot een enkel voorbeeld bepalen, dat ik met zeer velen zou kunnen vermeer- deren. Onder de stukken die voor me liggen, vind ik het jaarverslag van een residentie. De resident roemt de handel die daar bloeit, en beweert dat in de gehele landstreek de grootste welvaart en bedryvig- heid worden waargenomen. Een weinig verder evenwel, sprekende over de geringe middelen die hem ten-dienste staan om slukery te weren, wil hy terstond de onaangename indruk wegnemen, die op de Regering zou worden te-weeg gebracht door de mening dat er dus in die residentie veel Inkomend-Recht wordt ontdoken. 'Neen,' zegt hy, 'dàarvoor behoef men niet bezorgd te zyn! Er wordt in myn

residentie weinig of niets ingevoerd ter-sluik, want... er gaat in deze streken zó weinig om, dat niemand hier zyn kapitaal in de handel 'ragen zou.'

Ik heb een dergelyk verslag gelezen dat aanving met de woorden: 'n 't afgelopen jaar is de rust rustig gebleven.' Zulke zinsneden etuigen wel van een zeer rustige gerustheid op de inschikkelykheid an de Regering voor ieder die haar onaangename tydingen spaart, of ie, zoals de term luidt: 'haar niet bemoeielykt' met verdrietige erichten!

Waar de bevolking niet toeneemt, is dit toe te schryven aan onrustigheid der tellingen van vorige jaren. Waar de belastingen niet tygen, maakt men zich daarvan een verdienste: de bedoeling is, door age aanslag de landbouw aan te moedigen, die zich juist *nu* gaat ontwikkelen, en weldra – liefst als de berichtgever zal afgetreden zyn – onbegrypelyke vruchten moet afwerpen. Waar onordelykheid heeft plaats gehad die niet verborgen blyven *kon*, was dit het werk van enige weinige kwalykgezinden die voor 't vervolg niet meer te rezen zyn daar er een *algemene* tevredenheid heerst. Waar gebrek of hongersnood de bevolking heeft gedund, was dit een gevolg van misgewas, van droogte, regen of zo-iets, nooit van wanbestuur.

De nota van Havelaars voorganger, waarin deze 'het verloop van 't volk uit het distrikt *Parang-Koedjang* toeschreef aan *verregaand* misbruik' ligt voor my. (119) Deze nota was *inofficieel*, en bevatte punten waarover die ambtenaar met de resident van *Bantam* te spreken had. Maar vergeefs zocht Havelaar in 't archief naar een blyk lat zyn voorganger diezelfde zaak ruitelyk by de ware naam had genoemd in een *openbare dienstmissive*.

Kortom, de officiële berichten van de beambten aan het Gouvernement, en dus ook de daarop gegronde rapporten aan de Regering in 't noederland, zyn voor het grootste en belangrykste gedeelte: *onwaar*.

Ik weet dat deze beschuldiging gewichtig is, doch houd die staande, en voel me volkomen in-staat haar met bewyzen te staven. Wie verstoord mocht zyn over dit onbewimpeld uiten myner mening, bedenke hoeveel miljoenen schats en hoeveel mensenslevens er zouden gespaard zyn aan Engeland, indien men dáár tydig de ogen der natie voor de ware toedracht der zaken in Brits-Indië geopend had, en hoe grote dankbaarheid men zou schuldig geweest zyn aan de man die de moed had getoond de Jobsbode te wezen, voor het te laat ware geweest om 't verkeerde te herstellen op minder bloedige wyze dan nu wel noodzakelyk geworden was.

Ik zeide, myn beschuldiging te kunnen staven. Waar 't nodig is, zal

ik aantonen dat er vaak hongersnood heerste in streken die geroemd werden als toonbeelden van welvaart, en dat meermalen een bevolking die als rustig en tevreden wordt opgegeven, op 't punt stond uit te bersten in woede. Het is myn voornemen niet deze bewyzen te leveren in *dit* boek, schoon ik vertrouwd dat men 't niet uit de hand leggen zal zonder te geloven dat ze bestaan.

Voor 't oogenblik bepaal ik me tot nog een enkel voorbeeld van het belachelyk optimisme waarvan ik gesproken heb, een voorbeeld dat door ieder, hy zy dan al of niet bekend met de zaken van Indië, gemakkelyk zal kunnen begrepen worden.

Ieder resident dient maandeliks een opgaaf in van de ryst die in zyn landschap is ingevoerd, of daaruit naar elders verzonden. By deze opgave wordt dat vervoer in twee delen gesplitst, naarmate het zich bepaalt tot Java zelf of zich verder uitstrekt. Wanneer men nu let op de hoeveelheid ryst welke volgens die opgaven is overgevoerd uit residentieën op Java naar residentieën op Java, zal men bevinden dat deze hoeveelheid vele duizende pikols *meer* bedraagt dan de ryst die, volgens dezelfde opgaven, in residentieën op Java uit residentieën op Java is ingevoerd.

Ik ga nu met stilzwygen voorby, wat men te denken hebbe van het doorzicht der Regering die zulke opgaven aanneemt en publiceert, en wil de lezer alleen opmerkzaam maken op de *strekking* van deze valsheid.

De procentsgewyze beloning aan europese en inlandse beambten voor produkten die in Europa moeten verkocht worden, had de rystbouw zodanig op de achtergrond gesteld, dat er in sommige streken een hongersnood geheerst heeft, die niet voor de ogen der natie weggegocheld worden kon. Ik heb reeds gezegd dat er toen voorschriften zyn gegeven, de zaken niet weder te laten komen tot zó ver. Tot de vele uitvloeisels van deze voorschriften behoorden ook de door my genoemde opgaven van uit- en ingevoerde ryst, opdat de Regering voortdurend het oog houden kon op de ebbe en de vloed van dat levensmiddel. *Uitvoer* uit een residentie stelt welvaart voor, *Invoer*: betrekkellyk gebrek.

Wanneer men nu die opgaven onderzoekt en vergelykt, blykt daaruit dat de ryst overal zó overvloedig is, dat alle residentieën *tezamen meer ryst uitvoeren dan er in alle residentieën tezamen wordt ingevoerd*. Ik herhaal dat hier geen spraak is van uitvoer over zee, waarvan de opgaaf afzonderlyk plaats heeft. De slotsom hiervan is dus de ongerymde stelling: *dat er op Java meer ryst is dan er ryst is*. Dat is toch welvaart!

Ik zeide reeds dat de zucht om nooit andere dan goede berichten aan

le Regering mee te delen, zou overgaan in 't belachelyke, als niet de gevolgen van dit alles zo treurig waren. Welke verbetering immers is 't te hopen van veel verkeerd, als er een vooraf bepaald voornemen reestaat, in de berichten aan 't bestuur alles om te buigen en te verdraaien? Wat is er by-voorbeeld te verwachten van een bevolking die, uit de aard zacht en gedwee, sedert jaren, jaren klaagt over onderdrukking, als zy de ene resident vóór, de andere nà ziet aftreden met 'erlof of met pensioen, of wegroepen tot een ander ambt, zonder dat 't *iets* geschied is tot herstel der grieven waaronder ze gebukt gaat! Moet niet de gebogen veer eindelyk terugspringen? Moet niet de zolang onderdrukte ontevredenheid – onderdrukt, opdat men zou kunnen voortgaan ze te loochenen! – eindelyk overslaan in woede, in vanhoop, in razerny? Licht er niet een *Jacquerie* op 't eind van deze weg?

En waar zullen dan de beambten zyn, die sedert jaren elkander opvolgden, zonder ooit op 't denkbeeld te zyn gekomen dat er iets anders bestaat dan de 'gunst der Regering'? Iets hogers dan de 'tevretenheid van de Gouverneur-generaal'? Waar zullen zy dan wezen, de flauwe-berichten-schryvers die de ogen van 't Bestuur door hun onwaarheden verblindden? Zullen dan zy die vroeger de moed misen om een kordaat woord op 't papier te stellen, te-wapen vliegen en de nederlandsche bezittingen behouden voor Nederland? Zullen zy aan Nederland de schatten weergeven die er zullen nodig wezen tot demping van oproer, tot het voorkomen van omwenteling? Zullen zy 't even weergeven aan de duizenden die er vielen door hún schuld?

En die ambtenaren, die kontroleurs en residenten, zyn niet de meest schuldigen. Het is de Regering zelf die, als geslagen met onbegrypelyke blindheid, het indienen van gunstige berichten aanmoedigt, uitlokt en beloont. (120) Vooral is dit het geval, waar spraak is van onderdrukking der bevolking door inlandse Hoofden.

Door velen wordt dit beschermen van de Hoofden toegeschreven aan de onedele berekening dat zy, pracht en praal moetende ten-toon spreiden om op de bevolking de invloed uit te oefenen die de Regering nodig heeft om háár gezag staande te houden, daartoe een veel hoger bezoldiging zouden moeten genieten dan thans 't geval is, wanneer hun niet de vryheid liet het ontbrekende aan te vullen door onwettige beschikking over de bezittingen en de arbeid van 't volk. Toe dit zy, de Regering gaat niet dan node over tot het toepassen der bepalingen die de Javaan tegen afpersing en roof heten te beschermen. Meestal weet men in onbeoordeelbare en vaak uit de lucht gegrepen redenen van staatkunde, een oorzaak te vinden om die Regent of dat Hoofd te sparen, en 't is dan ook in Indië een tot

spreekwoord geykte mening dat het Gouvernement liever tien residenten zou ontslaan dan één Regent. Ook die voorgewende politieke redenen – als ze op *iets* gevestigd zyn – steunen gewoonlyk op valse opgaven, daar ieder resident belang heeft by 't verheffen van de invloed zyner Regenten op de bevolking, om daarachter zich te verschuilen als er later eenmaal aanmerking mocht vallen op te grote inschikkelykheid omtrent die hoofden. (121)

Ik ga nu de afschuwelyke huichelary voorby van de mens-lievend-luidende bepalingen – en van de eden! – die de Javaan tegen willekeur beschermen... op 't papier, en verzoek de lezer zich te herinneren hoe Havelaar by 't naspreken van die eden iets te kennen gaf dat denken deed aan minachting. Voor 't oogenblik wil ik alleen wyzen op het moeielyke van de toestand des mans die, geheel anders dan uit kracht ener uitgesproken formule, zich gebonden achtte aan zyn plicht.

En voor hem was deze moeielykheid groter nog dan ze voor sommige anderen zou geweest zyn, omdat zyn gemoed zacht was, geheel in tegenspraak met zyn doorzicht dat de lezer nu wel als vry scherp zal hebben leren kennen. Hy had dus niet alleen te stryden met vrees voor mensen of met de zorg voor loopbaan en bevordering, noch ook alleen met de plichten die hy als echtgenoot en huisvader te vervullen had: hy moest een vyand overwinnen in zyn eigen hart. Hy kon niet zonder lyden leed zien, en 't zou my te ver leiden als ik de voorbeelden wilde aanvoeren hoe hy immer, ook waar hy gekrenkt en beledigd was, de party van een tegenstander beschermde tegen zichzelf. Hy verhaalde aan Duclari en Verbrugge hoe hy in zyn jeugd iets aantrekelyks had gevonden in het duel met de sabel, 't geen de waarheid was... doch hy zeide er niet by hoe hy na 't wonden van zyn tegenparty gewoonlyk schreide, en zyn gewezen vyand als een liefdezuster verpleegde tot de genezing toe. Ik zou kunnen verhalen hoe hy te Natal de kettingganger die op hem geschoten had (122) by zich nam, de man vriendelyk toesprak, hem voeden liet en vryheid gaf boven alle anderen, omdat hy meende te ontdekken dat de verbittering van die veroordeelde 't gevolg was van een, elders geslagen, te streng vonnis. Gewoonlyk werd de zachtheid van zyn gemoed of ontkend, of belachelyk gevonden. Ontkend door wie zyn hart verwarde met zyn geest. Belachelyk gevonden door wie niet begrypen kon hoe een verstandig mens zich moeite gaf om een vlieg te redden, die vastge- raakt was in het web ener spin. Ontkend weder door ieder – buiten Tine – die hem daarna hoorde schimpen op die 'domme dieren' en op de 'domme natuur' die zulke dieren schiep.

Maar nog een andere wyze bestond er om hem neer te halen van 't voetstuk waarop zyn omgeving – men mocht hem beminnen of niet –

of di. f. mag. de. v. f. c.

gedwongen was hem te plaatsen. 'Ja, hy is geestig, maar... er is chtigheid in zyn geest.' Of: 'hy is verstandig, maar... hy gebruik 1 verstand niet goed.' Of: 'ja, hy is goedhartig, maar... hy koket-rt er mee!'

Voor zyn geest, voor zyn verstand, trek ik geen party. Maar zyn t? Arme spartelende vliegjes die hy redde als hy geheel alleen was, t gy dat hart verdedigen tegen de beschuldiging van koketterie? Maar ge zyt weggevlagen, en hebt u niet bekommerd om Have-er, gy die niet weten konde dat hy eenmaal behoefte hebben zou aan getuigenis!

Was 't koketterie van Havelaar, toen hy te *Natal* een hond – *pho* heette het dier – nasprong in de riviermonding, omdat hy esde dat het nog jonge dier niet goed genoeg zwemmen kon om de ien te ontwyken die daar zo menigvuldig zyn? Ik vind zulk koket-ten met goedhartigheid moeielyker te geloven dan de goedhartig-d zelf.

Ik roep u op, u, de velen die Havelaar gekend hebt – wanneer ge niet styfd zyt door winterkou en dood... als de geredde vliegen, of droogd door de hitte daarginds onder de linie! – ik roep u op om uigenis te geven van zyn hart, gy allen die hem hebt gekend! ans vooral roep ik u op met vertrouwen, omdat ge niet meer nodig ot te zoeken waar de koord moet worden ingehaakt om hem neer te len van welke luttele hoogte ook. (123)

Intussen, hoe bont het schyne, zal ik hier plaats geven aan enige zels van zyn hand, die zulke getuigenissen misschien overbodig ken. Max was eens verre, verre weg van vrouw en kind. Hy had ar in Indië moeten achterlaten, en bevond zich in Duitsland. Met vlugheid die ik hem toeken, doch die ik niet in bescherming neem men ze mocht willen aantasten, maakte hy zich meester van de l des lands waar hy enige maanden verkeerd had. Ziehier die zels, die te-gelyker-tyd de innigheid schetsen van de band die hem n de zynen hechte.

Mein Kind, da schlägt die neunte Stunde, hör!
Der Nachtwind säuselt, und die Luft wird kühl,
Ich kühl für dich vielleicht: dein Stirnchen glüht!
Du hast den ganzen Tag so wild gespielt,
Und bist wohl müde, komm, dein *Tikar* harret. (124)
Ach, Mutter, lass mich noch 'nen Augenblick!
Es ist so sanft zu ruhen hier... und dort,
Ich drin auf meiner Matte, schlaf ich gleich,
Und weiss nicht einmal was ich träume! Hier

Kann ich doch gleich dir sagen was ich träume,
Und fragen was mein Traum bedeutet... hör,
Was war das?

's War ein Klapper der da fiel.' (28)
'Tut das dem Klapper weh?' 'Ich glaube nicht,
Man sagt, die Frucht, der Stein, hat kein Gefühl.'
'Doch eine Blume, fühlt die auch nicht?' 'Nein,
Man sagt, sie fühle nicht.' 'Warum denn, Mutter,
Als gestern ich die *Pukul ampat* brach (125)
Hast du gesagt: es tut der Blume weh?'
'Mein Kind, die *Pukul ampat* war so schön
Du zogst die zarten Blättchen roh entzwei,
Das tat mir für die arme Blume leid.
Wenn gleich die Blume selbst es nicht gefühlt,
Ich fühlt' es für die Blume, weil sie schön war.'
'Doch, Mutter, bist du auch schön?' 'Nein, mein Kind,
Ich glaube nicht.' 'Allein du hast Gefühl?'
'Ja, Menschen haben's... doch nicht allen gleich.'
'Und kann dir etwas weh tun? Tut dir's weh,
Wenn dir im Schoss so schwer mein Köpfchen ruht?'
'Nein, das tut mir nicht weh!' 'Und, Mutter, ich...
Hab' ich Gefühl?' 'Gewiss! Erinn're dich
Wie du, gestrauchelt einst, an einem Stein
Dein Händchen hast verwundet, und geweint.
Auch weintest du, als *Saudien* dir erzählte (126)
Dass auf den Hügeln dort, ein Schäflein tief
In eine Schlucht hinunter fiel, und starb.
Da hast du lang geweint... das war Gefühl.'
'Doch, Mutter, ist Gefühl denn Schmerz?' 'Ja, oft!
Doch... immer nicht, bisweilen nicht! Du weisst,
Wenn's Schwesterlein dir in die Haare greift,
Und krähend dir 's Gesichtchen nahe drückt,
Dann lachst du freudig, das ist auch Gefühl.'
'Und dann mein Schwesterlein... es weint so oft,
Ist das vor Schmerz? Hat sie denn auch Gefühl?'
'Vielleicht, mein Kind, wir wissen's aber nicht,
Weil sie, so klein, es noch nicht sagen kann.'
'Doch, Mutter... höre, was war das?' 'Ein Hirsch
Der sich verspätet im Gebüsch, und jetzt
Mit Eile heimwärts kehrt, und Ruhe sucht
Bei andren Hirschen die ihm lieb sind.' 'Mutter,
Hat solch ein Hirsch ein Schwesterlein wie ich?

eine Mutter auch?' 'Ich weiss nicht, Kind.
würde traurig sein, wenn's nicht so wäre!
, Mutter, seh' ... was schimmert dort im Strauch?
wie es hüpfet und tanzt... ist das ein Funk?'
t eine Feuerfliege.' 'Darf ich 's fangen?'
darfst es, doch das Flieglein ist so zart,
irst gewiss es weh tun, und sobald
; mit den Fingern all zu roh berührst,
Tierchen krank, und stirbt, und glänzt nicht mehr.'
wäre Schade! Nein, ich fang' es nicht!
, da verschwand es... nein, es kommt hierher...
ang' es doch nicht! Wieder fliegt es fort,
freut sich dass ich's nicht gefangen habe!
iegt es... hoch! Hoch, oben... was ist *das*,
das auch Feuerflieglein dort?' 'Das sind
Sterne.' 'Ein, und zehn, und tausend!
viel sind denn wohl da?' 'Ich weiss es nicht,
Sterne Zahl hat Niemand noch gezählt.'
, Mutter, zählt auch *Er* die Sterne nicht?'
n, liebes Kind, auch *Er* nicht.' 'Ist das weit,
oben wo die Sterne sind?' 'Sehr weit!'
h haben diese Sterne auch Gefühl?
würden sie, wenn ich sie mit der Hand
ührte, gleich erkranken, und den Glanz
ieren, wie das Flieglein? – Seh', noch schwebt es! –
, würd' es auch den Sternen weh tun?' 'Nein,
tut's den Sternen nicht! Doch 's ist zu weit
deine kleine Hand: du reichst so hoch nicht.'
in *Er* die Sterne fangen mit der Hand?'
h *Er* nicht: das kann Niemand!' 'Das ist Schade!
gäb so gern dir einen! Wenn ich gross bin,
will *ich* so *dich lieben* dass *ich 's kann*.'
Kind schlief ein. Ihm träumte von Gefühl,
Sternen die es fasste mit der Hand...
Mutter schlief nog lange nicht! Doch träumte
h sie, und dacht' an den der fern war...

p 't gevaar af van bont te schynen, heb ik aan die regels hier plaats
even. Ik wens geen gelegenheid te verzuimen om de man te doen
nen die de hoofdrol vervult in myn verhaal, opdat hy de lezer enig
ng inboezeme wanneer later donkere wolken zich samentrekken
zyn hoofd.

Havelaars voorganger, die wel het goede wilde doch tevens de hoge
ongenade van de Regering enigszins scheen gevreesd te hebben – de
man had veel kinderen, en geen vermogen – had alzo liever met de
resident *gesproken* over wat hyzelf *verregaande* misbruiken noem-
de, dan die ronduit te noemen in een officieel bericht. Hy wist dat een
resident niet gaarne een schriftelyk rapport ontvangt, dat in zyn
archief blyft liggen en later kan gelden als bewys dat hy tydig was
opmerkzaam gemaakt op deze of gene verkeerdheid, terwyl een
mondelinge mededeling hem zonder gevaar de keus laat tussen 't al of
niet gevolg geven aan een klacht. Zulke mondelinge mededelingen
hadden gewoonlyk een onderhoud ten-gevolge met de Regent, die
natuurlyk alles ontkende en op bewyzen aandrang. Dan werden de
lieden opgeroepen die de stoutheid hadden gehad zich te beklagen, en
kruipende voor de voeten van de *Adhipatti*, baden zy om verscho-
ning. 'Neen, die buffel was hun niet afgenomen om-niet, ze geloof-
den wel dat daarvoor een dubbele prys zou betaald worden.' 'Neen, ze
waren niet afgeroepen van hun velden om zonder betaling te arbeid-
den in de *Sawahs* van de Regent, ze wisten zeer goed dat de *Adhipatti*
hen later ruim zou beloond hebben.' 'Ze hadden hun aanklacht inge-
bracht in een ogenblik van ongegronde wrevel... ze waren waanzin-
nig geweest, en smeekten dat men hen straffen mocht voor zulke
verregaande oneerbiedigheid!'

Dan wist de resident wel wat hy over die intrekking der aanklacht
te denken had, maar dat intrekken gaf hem niettemin een schone
gelegenheid om de Regent te handhaven in ambt en eer, en hemzelf
was de onaangename taak bespaard de Regering te 'bemoeilyken'
met een ongunstig bericht. De roekeloze aanklagers werden met
rottingslagen gestraft, de Regent had gezegepraald, en de resident
keerde naar de hoofdplaats terug, met het aangenaam bewustzyn die
zaak alweer zo goed 'geschipperd' te hebben.

Maar wat moest nu de adsistent-resident doen, als de volgende dag
weer andere klagers zich by hem aanmeldden? Of – en dit geschiedde
dikwyls – als dezelfde klagers terugkeerden en hun intrekking in-
trokken? Moest hy *weder* die zaak op zyn nota schrijven, om *weder*
daarover te spreken met de resident, om *weder* dezelfde komedie te
zien spelen, alles op 't gevaar af van in het eind door te gaan voor
iemand die – dom en boosaardig dan – telkens beschuldigingen voort-
bracht welke gedurig moesten worden afgewezen als ongegrond?
Wat moest er worden van de zo nodige vriendschappelyke verhou-

ing tussen 't voornaamst Inlands Hoofd en de eerste europese ambenaar, als deze gedurig scheen gehoor te geven aan valse aanklachten gen dat Hoofd? En vooral, wat werd er van die arme klagers nadat ze aren weergekeerd in hun dorp, onder de macht van het distrikts- of rpschoofd dat ze hadden aangeklaagd als uitvoerder van des Reents willekeur?

Wat er van die klagers werd? Wie vluchten kon, vluchtte. Dáárom vierven er zoveel Bantammers in de naburige provinciën! Dáárom aren er zoveel bewoners van *Lebak* onder de opstandelingen in de *ampongse* distrikten! Dáárom had Havelaar in zyn toespraak aan e Hoofden gevraagd: 'wat is dit, dat er zoveel huizen ledig staan in de rpen, en waarom verkiesen velen de schaduw der bossen elders ven de koelte der Wouden van *Bantan Kidoel*?'

Doch niet ieder *kon* vluchten. De man wiens lyk 's morgens de vier afdreef, nadat hy de vorige avond, in 't geheim schoorvoetend, rgtig, verzocht had om gehoor by de adsistent-resident... hy had en behoefte meer aan vlucht.'(127) Misschien ware het als mens- vrendheid te achten, hem door ogenblikkelyke dood te onttrekken in nog enige tyd levens. Hem bleef de mishandeling gespaard die em wachtte by terugkeer in zyn dorp, en de rottingslagen die de raffte zyn voor al wie een ogenblik menen kon geen beest te wezen, en onbezielde stuk hout of steen. De straffe van wie in een aanval in dwaasheid geloofd had dat er *Recht* in 't land was, en dat de lsistent-resident de wil had, en de macht, om dat Recht te hand- ven...

Was 't niet inderdaad beter de man te beletten de volgende dag by e adsistent-resident terug te keren – zoals deze hem 's avonds zeg- n liet – en zyn klachte te smoren in 't gele water van de *Tjioedjoeng*, it hem zachtkens zou afvoeren naar haar monding, gewoon als ze as overbrengster te wezen van die broederlyke groetgeschenken r haaien in 't binnenland aan de haaien in zee?

En Havelaar wist dit alles! Gevoelt de lezer wat er in zyn gemoed nging by 't bedenken dat hy tot recht-doen geroepen, en daarvoor rantwoordelyk was aan een hogere macht dan de macht van een egering die wel dat recht voorschreef in haar wetten, maar niet tyd even gaarne daarvan de toepassing zag? Gevoelt men hoe hy erd geslingerd door twyfel, niet aan wát hem te doen stond, maar in de *wyze waarop* hy te handelen had?(128)

Hy had aangevangen met zachtheid. Hy had tot de *Adhipatti* sproken als: 'ouder broeder' en wie menen mocht dat ik, ingen- en met de held myner geschiedenis, de wyze waarop hy sprak, acht te verheffen boven maat, hore hoe eens na zodanig onderhoud,

de Regent zyn *Patteh* tot hem zond om voor de welwillendheid zyner woorden dank te zeggen, en hoe nog lang daarna die *Patteh*, spren- de met de kontroleur Verbrugge – nadat Havelaar had opgehouden adsistent-resident van *Lebak* te zyn, nadat er dus van hem niets meer te hopen of te vrezen was – hoe die *Patteh* by de herinnering aan zyn woorden getroffen uitriep: 'nog nooit heeft enig heer gesproken als hy!'(129)

Ja, hy wilde helpen, terechtbrengen, redden, niet verderven! Hy had medelyden met de Regent. Hy, die wist hoe geldgebrek kan drukken, vooral waar het leidt tot vernedering en *smaad*, zocht naar gronden van verschoning. De Regent was oud, en 't Hoofd van een geslacht dat op grote voet leefde in naburige provinciën, waar veel koffi geoogst en dus veel emolument genoten werd. Was 't niet grievend voor hem, in levenswys zo ver te moeten achterstaan by zyn jongere verwanten? Bovendien meende de man, door dweepzucht beheerst, by 't klimmen zyner jaren het heil van zyn ziel voor bezol- digde bedevaarten naar Mekka en voor almoezen aan gebedzingerde leeglopers te kunnen inkopen. De ambtenaren die Havelaar in *Lebak* waren voorafgegaan, hadden niet altyd goede voorbeelden gegeven. En eindelyk maakte de uitgebreidheid der *Lebakse* familie van de Regent, die geheel ten-zynen laste leefde, hem het terugkeren tot de goede weg moeielyk.

Zó zocht Havelaar naar gronden om alle strengheid uit te stellen, en nog-eens en nõg-eens te beproeven wat er kon bereikt worden met zachtheid.

En hy ging verder nog dan zachtheid. Met een edelmoedigheid die aan de fouten herinnerde waardoor hy zo arm gemaakt was, schoot hy de Regent gedurig op eigen verantwoordelykheid geld voor, opdat niet behoefte al te sterk zou dringen tot vergryp, en hy vergat als gewoonlyk zichzelf zo ver dat hy aanbod zich en de zynen tot het strikt nodige te bekrimpen, om de Regent ter-hulp te komen met het weinige dat hy nog van zyn inkomsten zou kunnen uitsparen.

Indien 't nog nodig schynen mocht, de zachtmoedigheid te bewy- zen waarmee Havelaar zyn moeielyke plicht vervulde, zou dit bewys kunnen gevonden worden in een mondelinge boodschap die hy de kontroleur opdroeg, toen deze eens naar *Serang* zou vertrekken: 'zeg de resident, dat hy, horende van de misbruiken die hier plaats vinden, niet gelove dat ik daaromtrent onverschillig ben. Ik maak daarvan niet terstond officiële melding omdat ik de Regent, met wie ik medelyden heb, wens te bewaren voor te grote strengheid, daar ik eerst beproeven wil hem door zachtheid tot zyn plicht te brengen.' (130)

Havelaar bleef dikwyls dagen achtereen uit. Als hy te-huis was, nd men hem meestal in de kamer die wy op onze platte grond iden voorgesteld door 't zevende vak. Daar zat hy gewoonlyk te rryven, en ontving de personen die om gehoor lieten vragen. Hy d die plek gekozen omdat hy daar in de nabyheid was van zyn Tine : zich gewoonlyk in de kamer daarnaast ophield. Want zo innig ren zy verbonden dat Max, ook als hy bezig was met enige arbeid : aandacht en inspanning vorderde, gedurig behoefte voelde haar te n of te horen. Het was dikwyls koddig hoe hy op-eenmaal tot haar n woord richtte dat in zyn gedachten over de onderwerpen die hem zig-hielden opkwam, en hoe snel zy, zonder te weten wat hy be- ndelde, de zin van zyn mening wist te vatten, die hy haar dan ook woonlyk niet toelichtte, als sprak het vanzelf dat zy wel weten zou it hy bedoelde. Dikwyls ook, als hy ontevreden was over eigen eid of pas ontvangen verdrietig bericht, sprong hy op en zeide iets vriendelyks tot haar... die toch geen schuld had aan zyn ontevre- neid! Maar dit hoorde zy gaarne omdat het een bewys te meer was e Max haar verwarde met zichzelf. En nooit ook was er spraak van rouw over zodanige schynbare hardheid, of van vergiffenis aan de dere zyde. Dit zou hun geweest zyn, als hadde iemand vergeving vraagd aan zichzelf, omdat hy in wrevel zich had geslagen voor zyn zen hoofd.

Zy kende hem dan ook zó goed, dat ze juist wist wanneer ze dáár oest zyn om hem een 'ogenblik verpozing te verschaffen... juist, anneer hy behoefte had aan haar raad, en niet minder juist, wan- er ze hem alleen moest laten.

In die kamer zat Havelaar op zekere morgen toen de controleur by m binnentrad, met een zo-even ontvangen brief in de hand.

'Dat is een moeielyke zaak, m'nheer Havelaar,' zeide hy onder 't nmentreden. 'Zeer moeielyk!'

Wanneer ik nu zeg dat die brief eenvoudig Havelaars last inhield, n op te helderen waarom er een verandering was gekomen in de yzen van houtwerken en arbeidsloon, zal de lezer vinden dat de ntroleur Verbrugge al zeer spoedig iets moeielyk vond. Ik haast me is hierby te voegen dat veel anderen evenzeer moeielykheid zouden vonden hebben in 't beantwoorden van die eenvoudige vraag.

Voor enige jaren was er te *Rangkas-Betoeng* een gevangenis ge- nuwd. Nu is 't van algemene bekendheid dat de beambten in de nnenlanden van Java de kunst verstaan gebouwen op te richten die izenden waard zyn, zonder meer dan even zoveel honderden daar- vor uit te geven. Men verkrygt daardoor de roep van bekwaamheid yver voor 's lands dienst. Het verschil tussen de uitgegeven gelden

en de waarde van het daarvoor verkregene, wordt aangevuld door onbetaalde levering of onbetaalde arbeid. Sedert enige jaren bestaan er voorschriften die dit verbieden. Of ze worden nagekomen, is hier de vraag niet. Evenmin of de Regering zelf wil dat ze nagekomen worden met een stiptheid die bezwarend werken zou op de begroting van 't bouwdepartement? Het zal hiermede wel gaan zoals met veel andere voorschriften die er zo menslievend uitzien op 't papier.

Nu moesten er te *Rangkas-Betoeng* nog veel andere gebouwen worden ingericht, en de ingenieurs die met het ontwerpen van de plannen daartoe belast waren, hadden opgaven gevraagd van de plaatselyke pryzen der arbeidslonen en materialen. Havelaar had de controleur belast met een nauwkeurig onderzoek hieromtrent, en hem aanbevolen de pryzen op te geven naar waarheid, zonder terug- zicht op wat vroeger geschiedde. Toen Verbrugge aan deze last had voldaan, bleek er dat die pryzen niet overeen kwamen met de opgaven van enige jaren vroeger. Van dit verschil nu werd de reden gevraagd, en dit vond Verbrugge zo moeielyk. Havelaar, die zeer goed wist wat er achter deze schynbaar eenvoudige zaak schuilde, antwoordde dat hy zyn denkebeelden over die moeielykheid schrifte- lyk zou meedelen, en ik vind onder de voor my liggende stukken een afschrift van de brief die 't gevolg schynt van deze toezegging.

Wanneer de lezer klagen mocht dat ik hem ophoud met een korres- pondentie over de pryzen van houtwerken, waarmee hy schynbaar niet te maken heeft, moet ik hem verzoeken niet onopgemerkt te laten dat hier eigenlyk spraak is van geheel iets anders, *van de toe- stand namelyk der ambtelyke Indische huishouding*, en dat de brief die ik meedeel niet alleen een straal van licht te meer werpt op 't kunstmatig optimisme waarvan ik gesproken heb, maar tevens de moeielykheden schetst, waarmee iemand te kampen had die zoals Havelaar rechtuit en zonder omzien zyn weg wilde gaan.

N° 114 *Rangkas-Betoeng*, 15 maart 1856.

Aan de Controleur van Lebak.
Toen ik de brief van de Directeur der Openbare-Werken, van de 16de februari l.l. n° 271/354 aan u renvoieerde, heb ik u verzocht het daarby gevraagde, na overleg met de Regent, te beantwoorden met in-achtneming van wat ik schreef in myn missive van 5 dezer n° 97.

Die missive bevatte enige algemene wenken ontrent hetgeen als billyk en rechtvaardig te beschouwen is by 't bepalen der pryzen van materialen, door de bevolking te leveren aan, en op last van, het Bestuur.

By uw missive van 8 dezer, n° 6, hebt ge daaraan – en naar ik geloof,

olgens uw beste weten – voldaan, zodat ik, vertrouwend op uw skale kennis en die des Regents, die opgaven, zoals ze door u waren esteld, de resident heb aangeboden.

Daarop volgde een missive van die hoofdbambtenaar, van 11 dezer, ° 326, waarby inlichting wordt verzocht omtrent de oorzaak van het erschil tussen de door my opgegeven pryzen, en die welke in 1853 en 1854 by het opbouwen ener gevangenis besteed werden?

Ik stelde natuurlyk die brief in uw handen, en gelastte u mondeling, alsnu uw opgave te justificeren, hetgeen u te minder moeielyk noest vallen, daar ge u kondet beroepen op de voorschriften u in myn chryven van de 5e dezer gegeven, en die we mondeling meermalen uitvoerig bespraken.

Tot hiertoe is alles eenvoudig en geleidelyk.

Maar gisteren kwaamt ge ten-mynen-kantore, met de gerenvoerde brief des residents in de hand, en begon te spreken over de noeielykheid der afdoenig van het daarin voorkomende. Ik ontvaarde by u wederom zekere schroom om sommige zaken by de ware naam te noemen, iets waarop ik u reeds meermalen opmerkzaam maakte, onder andere onlangs in tegenwoordigheit van de resident, ets wat ik ter bekorting *halfheid* noem, en waartegen ik u reeds likwyls vriendschappelyk waarschuwde.

Halfheid leidt tot niets. *Half-goed is niet goed. Half-waar is onwaar.*

Voor vol traktement; voor volle rang, na een duidelyke *volledige* eed, doe men zyn *volle* plicht.

Is er soms moed nodig die te volvoeren, men bezitte die.

Ik voor my zou de moed niet hebben die moed te missen. Want, afgescheiden van de ontevredenheit met zichzelf die een gevolg is van plichtverzuim of lauwheit, baart het zoeken naar gemakkelyker omwegen, de zucht om altyd en overal botsing te ontgaan, de begeerte om te "schipperen" meer zorg, en inderdaad meer gevaar, dan men op de rechte weg ontmoeten zal.

Gedurende de loop ener zeer belangryke zaak, die thans by 't Gouvernement in overweging is, en waarin gy eigenlyk ambtshalve behoorde betrokken te zyn, heb ik u stilzwygend als het ware neutraal gelaten, en slechts lachend van-tyd tot-tyd daarop gezinspeeld.

Toen, by-voorbeeld, onlangs uw rapport over de oorzaken van gebrek en hongersnood onder de bevolking by my was ingekomen, en ik daarop schreef: "*dit alles moge de waarheid zyn, het is niet al de waarheid, noch de voornaamste waarheid. De hoofdoorzaak zit die-
ver*" stemde gy dit volmondig toe, en ik maakte geen gebruik van myn *recht*, te eisen dat ge dan ook die hoofdwaarheid *noemen* zoudt.

Ik had tot myn inschikkelykheit vele redenen, en onder andere deze, dat ik 't onbillyk vond op-eenmaal iets van *U* te vorderen, wat vele anderen in uw plaats evenmin zouden presteren, *U* te dwingen zo op-eenmaal de routine van achterhoudendheit en mensenvrees vaarwel te zeggen, die niet zozeer *uw* schuld is als wel die der leiding welke u te beurt viel. Ik wilde eindelyk eerst u een voorbeeld geven hoeveel eenvoudiger en gemakkelyker het is, zyn plicht *geheel* te doen dan *half*.

Thans echter, nu ik de eer heb u weder zoveel dagen langer onder myn bevelen te zien, en nadat ik u herhaaldelyk in de gelegenheit stelde, principes te leren kennen die – tenzy ik dwaal – ten-laatste zullen zegevieren (131) wenste ik dat ge die aannaamt, dat gy u de niet ontbrekende, maar in onbruik geraakte kracht eigen maakte die er nodig schynt om altyd naar uw beste weten *ronduit* te zeggen wat er te zeggen valt, en dat ge dus geheel-en-al varen liet die onmanne-lyke schroom om flink voor een zaak uit te komen.

Ik verwacht dus nu een eenvoudige maar *volledige* opgave van wat u voorkomt de oorzaak te wezen van 't prysverschil tussen *nu* en 1853 of 1854.

Ik hoop ernstig dat gy geen enkele zinsnede van deze brief zult opnemen, als geschreven met de bedoeling om u te krenken. Ik vertrouwd dat ge my genoeg hebt leren kennen om te weten dat ik niet meer of minder zeg dan ik meen, en bovendien geef ik u nog ten-overvloede de verzekering dat myn opmerkingen eigenlyk minder *U* betreffen, dan de school waarin ge tot Indisch ambtenaar gevormd zyt.

Deze *circonstance atténuante* zou echter vervallen wanneer ge, langer met my omgaande en 't Gouvernement onder myn leiding dienende, voortgingt de slender te volgen waartegen ik my verzet.

Ge hebt opgemerkt dat ik my van het "*Uwedelgestrenghe*" heb ontslagen: 't verveelde my. Doe het ook, en laat onze "*weledelheit*" en waar 't nodig is onze "*gestrengheit*" elders en vooral anders blyken, dan uit die vervelende zinstorende titulatuur.

De Adsisistent-resident van Lebak]

MAX HAVELAAR.'

Het antwoord op deze brief bezwaarde sommigen van Havelaars voorgangers, en bewees dat hy niet zo onrecht had, toen hy de '*slechte voorbeelden van vroegere tyd*' mede opnam onder de redenen die pleiten konden ter verschoning van de Regent.

Ik ben in 't meedelen van deze brief de tyd vooruitgelopen, om reeds nu te doen in 't oog vallen, hoe weinig hulp Havelaar van de

s' justum ac tenacem! Trompetten hier, en scherp gekletter van kenslag, en gesis van vuurpylen, en gekras van valse snaren, en r-en-daar een waar woord, dat het mee insluipe als verboden ar, onder bedekking van zoveel getrommel en zoveel gefluit? styl? Hy had styl! Hy had te veel ziel om zyn gedachten te verknen in de 'ik heb de eers' en de 'edelgestrengheden' en de 'eerbied-in-overweging-gevingen' die de wellust uitmaken van de kleine reld waarin hy zich bewoog. Als hy schreef, doordrong u iets by 't en, dat u begrypen deed hoe er wolken dreven by dat onweder, en ge niet het gerammel hoorde van een blikken toneeldonder. Als vuur sloeg uit zyn denkbeelden, voelde men de hitte van dat vuur, zy men geboren kommies was, of Gouverneur-generaal, of ryver van 't walgelykst verslag over 'rustige rust'. En wat heeft hem gebaat?

Als ik dus wil worden gehoord – en verstaan vooral! – moet ik lers schryven dan hy. Maar *hoe* dan?

Zie, lezer, ik zoek naar 't antwoord op dat *hoe?* en daarom heeft n boek een zo bont aanzien. Het is een staalkaart: bepaal uw ize. Later zal ik u geel of blauw of rood geven naar uw wens.

Havelaar had de Gouverneurs-ziekte reeds zo dikwyls waargenon by zo véél lyders – en vaak *in animâ vili*, want er zyn analogische idents-, kontroleurs- en surnumerairs-ziekten, die tot de eerste in houding staan als mazelen tot pokken, en eindelyk: hyzelf had die ziekte geleden! – reeds zo dikwyls had hy dat alles waargenon, dat hy de verschynselen daarvan vry-wel kende. Hy had de enwoordige Gouverneur-generaal in 't begin van de ongesteld-d minder duizelig gevonden dan de meeste anderen, en hy besloot ruit dat ook de verdere loop der ziekte een andere richting nemen

1.
Het was om deze reden dat hy vreesde de sterkste te zullen zyn, nneer hy in 't eind zou moeten optreden als verdediger van het d recht der inwoners van *Lebak*.

Zestiende hoofdstuk

Havelaar ontving een brief van de Regent van *Tjanjor*, waarin deze hem meedeelde dat hy een bezoek wenste te brengen aan zyn oom, de *Adhipatti* van *Lebak*. Deze tyding was hem zeer onaangenaam. Hy wist hoe de Hoofden in de *Preanger Regentschappen* gewoon waren een grote weelde ten-toon te spreiden, en hoe de *Tjanjorse Tommongong* zulk een reis niet zou doen zonder een gevolg van vele honderden die allen met hun paarden moesten geherbergd en gevoed worden. Gaarne alzo had hy dit bezoek verhinderd, doch hy peinsde vruchteloos op middelen die 't konden voorkomen zonder de Regent van *Rangkas-Betoeng* te kwetsen, daar deze zeer trots was en zich diep beledigd zou gevoeld hebben wanneer men zyn betrekkelijke armoede had opgegeven als beweegreden om hem niet te bezoeken. En wanneer dit bezoek *niet* te ontwyken was, zou 't onmisbaar aanleiding geven tot verzwaring van de druk waaronder de bevolking gebukt ging.

Het is te betwyfelen of Havelaars toespraak een blyvende indruk op de Hoofden gemaakt had. By velen was dit zeker niet het geval, waarop hyzelf dan ook niet gerekend had. Doch even zeker is 't, dat er een roep was opgegaan in de dorpen, dat de *toewan* die gezag had te *Rangkas-Betoeng*, recht wilde doen, en al hadden dus zyn woorden de kracht gemist om terug te houden van misdaad, ze hadden toch aan de slachtoffers daarvan de moed gegeven zich te beklagen, al geschiedde dit dan ook slechts schoorvoetend en in 't geheim.

Ze kropen 's avends door de ravyn, en als Tine in haar kamer zat, werd ze meermalen opgeschrikt door onverwacht geruis, en ze zag door 't open venster donkere gedaanten die voorby slopen met schuwe tred. Weldra schrikte ze niet meer, want ze wist wat het beduidde als die gestalten zo spookachtig om 't huis waarden en bescherming zochten by haar Max! Dan wenkte zy deze, en hy stond op om de klagers tot zich te roepen. De meesten kwamen uit het distrikt *Parang-Koedjang*, waar des Regents schoonzoon Hoofd was, en hoewel dat Hoofd gewis niet verzuimde zyn aandeel van 't afgeperste te nemen, was het toch voor niemand een geheim dat hy meestal roofde uit naam en ten-behoeve van de Regent. Het was aandoenlyk hoe die arme lieden op Havelaars ridderlykheid vertrouwden en overtuigd waren dat hy hen niet roepen zou om de volgende dag in 't openbaar te herhalen wat ze des nachts of de vorige avond in zyn kamer gezegd hadden. Dit toch ware mishandeling geweest voor allen, en voor velen de dood! Havelaar tekende aan wat ze zeiden, en daarna gelastte

7 de klagers naar hun dorp terug te keren. Hy beloofde dat er recht u geschieden, mits zy zich niet verzetten, en niet uitweken zoals 't jornemen was van de meesten. Meestal was hy kort daarna op de aats waar 't onrecht geschiedde, ja, vaak was hy reeds daar geweest 1 had – gewoonlyk des-nachts – de zaak onderzocht, voor nog de ager zelf in zyn woonstede was teruggekeerd. Zo bezocht hy in die tgestrekte afdeling, dorpen die twintig uren verwyderd waren van *angkas-Betoeng*, zonder dat noch de Regent noch zelfs de kontro-ur Verbrugge wisten dat hy afwezig was van de hoofdplaats. Zyn doeling hiermede was, 't gevaar der wraak van de klagers af te enden en tevens de Regent de schaamte te besparen van een open-1k onderzoek dat gewis onder hem niet als vroeger met een intrek-1ng van de klacht zou afgelopen zyn. Zo hoopte hy nog altyd dat de oofden zouden terugkeren van de gevaarlyke weg die zy reeds 1lang betraden, en hy zou in dat geval zich vergenoegd hebben met et vorderen van schadeloosstelling aan de beroofden... voor-zo-ver vergoeden der geleden schade mogelyk wezen zou.

Maar telkens nadat hy op-nieuw met de Regent had gesproken, eed hy de overtuiging op dat de beloften van beterschap ydel waren, 1 hy was bitter bedroefd over 't mislukken van zyn pogingen.

We zullen hem nu enige tyd aan die droefheid en zyn moeielyke beid overlaten, om de lezer de geschiedenis te verhalen van de 1vaan *Saidjah* in de dessah *Badoer*. Ik kies de namen van dat dorp en 1e Javaan uit de aantekeningen van Havelaar. (134) Er zal daarin 1praak zyn van afpersing en roof, en wanneer men – wat de hoofd-1rekking aangaat – bewyskracht mocht willen ontzeggen aan een 1erdichtsel, geef ik de verzekering dat ik in-staat ben de namen op te even van *twee-en-dertig personen* in het distrikt *Parang-Koedjang* 1leen, aan welke in één maand tyds *zes-en-dertig buffels* zyn afge-1omen ten-behoeve van de Regent. Of, juisternog, dat ik de namen 1an noemen van de *twee-en-dertig personen* uit dat distrikt, die zich 1 één maand *hebben durven beklagen*, en wier klacht door Havelaar 1nderzocht en gegronnd bevonden is.

Er zyn *vyf* zodanige distrikten in de afdeling *Lebak*...

Wanneer men nu verkiest aan te nemen dat het getal geroofde 1uffels minder hoog was in de streken die niet de eer hadden bestuurd 1 worden door een schoonzoan van de *Adhipatti*, wil ik dit wel 1egeven, hoezeer het de vraag blyft of niet de onbeschaamdheid van 1ndere Hoofden op even vaste gronden rustte als hoge verwant-1chap? Het distriktshoofd, by-voorbeeld, van *Tjilang-kahan* aan de 1uidkust kon, by-gebreke van een gevreesde schoonvader, steunen 1p de moeielykheid van 't inbrengen ener klacht, voor arme lieden die

veertig tot zestig palen hadden af te leggen voor zy 's avends zich 1konden verbergen in de ravyn naast Havelaars huis. En als men 1hierby acht geeft op de velen die op weg gingen om nooit dat huis te 1bereiken... op de velen die niet eenmaal vertrokken uit hun dorp, 1afgeschrikt als ze waren door eigen ondervinding of door 't aanschou-1wen van het lot dat andere klagers te-beurt viel, dan geloof ik dat men 1onrecht hebben zou in de mening dat de vermenigvuldiging met *vyf* 1van 't getal gestolen buffels uit één distrikt, een te hoge maatstaf 1opleverde voor wie naar de statistiek vraagt van 't getal runderen dat 1elke maand geroofd werd in *vyf* distrikten, om te voorzien in de 1behoefden der hofhouding des Regents van *Lebak*.

En 't waren niet buffels alleen die gestolen werden, noch zelfs was 1buffelroof 't voornaamste. Er is – in Indië vooral, waar nog altyd 1*heredienst* wettelyk bestaat – een geringer maat van onbeschaamd-1heid nodig om de bevolking onwettig op te roepen tot onbetaald werk, 1dan er vereist wordt tot het wegnemen van eigendom. Het is gemak-1kelyker de bevolking diets te maken aat de Regering behoefte heeft 1aan haar arbeid zonder die te willen betalen, dan dat ze haar buffels 1eisen zou om-niet. En al *durfde* de vreesachtige Javaan nasparen of de 1zogenaamde *heredienst* die men van hem vordert, overeenstemt met 1de bepalingen daaromtrent, dan nog zou hem dit onmogelyk wezen 1daar de een niet weet van de ander, en hy dus niet berekenen kan of 't 1vastgesteld getal personen tien- ja vyftigvoud overschreden is? Waar 1dus 't meer gevaarlyke, het lichter te ontdekken feit wordt uitgevoerd 1met zulke stoutheid, wat is er dan te denken van de misbruiken die 1gemakkelyker zyn aan te wenden en minder gevaar lopen van ont-1dekking? (135)

Ik zeide, te zullen overgaan tot de geschiedenis van de Javaan 1*Saidjah*. Vooraf echter ben ik genoodzaakt tot een der afwykingen 1die zo moeielyk kunnen vermeden worden by 't beschryven van 1toestanden welke de lezer geheel vreemd zyn. Ik zal tevens daaruit 1aanleiding nemen tot het wyzen op een der beletselen die 't juist 1beoordelen van indische zaken aan niet-indische personen zo byzon-1der moeielyk maken.

Herhaaldelyk heb ik van Javanen gesproken, en hoe natuurlyk dit 1de europese lezer moge toeschynen, toch zal deze benaming als een 1fout hebben geklonken in de oren van wie op Java bekend is. De 1westelyke residentien *Bantam*, *Batavia*, *Preanger*, *Krawang* en een 1gedeelte van *Cheribon* – tezamen genomen: *Soendahlanden* ge-1naamd – worden geacht niet tot eigenlyk Java te behoren, en om nu 1niet van de over zee gekomen vreemdelingen in die gewesten te 1spreken, de oorspronkelyke bevolking is inderdaad een geheel andere

an op midden-Java en in de zogenaamde Oosthoek. Kleding, volksard en taal zyn zo geheel anders dan meer oostwaarts, dat de *Soenanes* of *Orang Goenoeng* (136) van de eigenlyk gezegde Javaan ier verschilt dan een Engelsman van de Hollander. Dusdanige erschillen geven dikwyls aanleiding tot onenigheid in 't oordeel ver indische zaken. Immers wanneer men nagaat dat Java alleen zeds zo scherp is afgedeeld in twee ongelyksoortige delen, zonder og te letten op de vele onderdelen van die splitsing, kan men bereken hoe groot het onderscheid moet wezen tussen volkstammen die erder van elkander wonen en zelfs door de zee gescheiden zyn. Wie iederlands Indië alleen kent van Java, kan zich evenmin een juist enkbeeld vormen van de *Maleier*, de *Amboinees*, de *Battah*, de *lfoer*, de *Timorees*, de *Dajak*, de *Boegie*, of de *Makassar*, alsof hy ooit Europa verlaten had, en 't is voor iemand die in de gelegenheid ras 't onderscheid tussen deze volkeren waar te nemen, dikwyls ermakelyk om de gesprekken aan te horen – grappig en bedroevend vens, de redevoeringen te lezen! – van personen die hun kennis der indische zaken opdeden te *Batavia* of te *Buitenzorg*. Meermalen heb ik me verwonderd over de moed waarmee, by-voorbeeld een gewezen Gouverneur-generaal, in de Kamer der Volksvertegenwoordiging, gewicht tracht by te zetten aan zyn woorden door voorgewende aanspraak op plaatselyke kennis en ondervinding. Ik stel hoge prys p wetenschap die door ernstige studie in 't boekvertrek verkregen is, n vaak stond ik verbaasd over de uitgebreidheid der kennis van indische zaken, die sommigen tonen te bezitten zonder ooit indische rond betreden te hebben. Zodra nu een gewezen Gouverneur-generaal blyken geeft zich zulke kennis te hebben eigen gemaakt op *die* ryze, behoort men voor hem de eerbied te gevoelen die 't rechtmatig ion is van veeljarige nauwgezette vruchtbare arbeid. Groter nog zyn ie eerbied voor hem dan voor de geleerde die minder moeielykheden e overwinnen had omdat hy, op verre afstand *zonder* aanschouwing, minder gevaar liep te vervallen in de dwalingen die 't gevolg yn ener *gebrekkige* aanschouwing zoals onmisbaar ten-deel viel an de gewezen Gouverneur-generaal.

Ik zeide dat ik verwonderd was over de moed die sommigen by de ehandeling van indische zaken ten-toon spreiden. Zy weten immers at hun woorden ook door anderen worden gehoord, dan wie menen rochten dat het genoeg is een paar jaren te *Buitenzorg* te hebben oorgebracht om Indië te kennen. Het moet hun toch bekend zyn dat ie woorden ook gelezen worden door de personen die in Indië zelf etuigen waren van hun onbedrevenheid, en die evenzeer als ik erbaasd staan over de stoutheid waarmee iemand die nog zo kort

geleden vergeefs trachtte zyn onbekwaamheid weg te steken onder de hoge rang die hem de Koning gaf, nu zo op-eenmaal spreekt alsof hy werkelyk kennis droeg van de zaken die hy behandelt.

Telkens hoort men dan ook klachten over onbevoegde inmenging. Telkens wordt deze of gene richting in de koloniale staatkunde bestreden door 't loochenen der bevoegdheid van hem die zulke richting vertegenwoordigt, en misschien ware het niet onbelangryk een gezet onderzoek in te stellen naar de eigenschappen die iemand bevoegd maken om... bevoegdheid te beoordelen. Meestal wordt een belangryke vraag getoetst, niet aan de zaak waarover ze handelt, maar aan de waarde welke men toekent aan de mening van de man die daarover 't woord voert, en daar dit meestal de persoon is die doorgaat voor een *Specialiteit*, by-voorkeur iemand 'die in Indië een zo gewichtige betrekking heeft bekleed' volgt hieruit dat de slotsom ener stemming meestal de kleur draagt van de dwalingen die nu eenmaal schynen te kleven aan 'die gewichtige betrekkingen'. Indien dit reeds geldt waar de invloed van zodanige specialiteit slechts wordt uitgeoefend door een lid der Volksvertegenwoordiging, hoe groot wordt dan niet de voorbeschikking tot verkeerd oordelen, als zulke invloed gepaard gaat met het vertrouwen des Konings die zich dwingen liet zulk een specialiteit aan 't hoofd van zyn Ministerie van Koloniën te plaatsen.

Het is een eigenaardig verschynsel – wellicht voortspuitende uit een soort van traagheid die de moeite van 't zelf oordelen schuwt – hoe licht men vertrouwen schenkt aan personen die zich de schyn weten te geven van meerder kennis, zodra slechts die kennis kan geput wezen uit bronnen die niet voor ieder toegankelyk zyn. De oorzaak ligt misschien hierin, dat de eigenliefde minder gekwetst wordt door 't erkennen van zodanig overwicht, dan 't geval wezen zou wanneer men van dezelfde hulpmiddelen had kunnen gebruik maken, waardoor iets als wedyver ontstaan zou. Het valt de Volksvertegenwoordiger gemakkelyk zyn gevoelen op te geven, zodra 't bestreden wordt door iemand die geacht kan worden een juister oordeel te vellen dan het zyne, wanneer slechts zulke veronderstelde meerdere juistheid niet behoef te worden toegeschreven aan persoonlyke meerderheid – waarvan de erkenning moeielyker vallen zou – doch alleen aan de byzondere omstandigheden waarin zodanige tegenstander verkeerd heeft.

En zonder te spreken van hen 'die zulke *hoge betrekkingen* in Indië vervulden', het is inderdaad vreemd hoe men meermalen waarde toekent aan de mening van personen die volstrekt niets bezitten wat die toekenning rechtvaardigt dan de 'herinnering aan een zóveeljarig verblyf in die gewesten'. Dit is te meer zonderling omdat zy die

wicht hechten aan dusdanige bewysgrond, toch niet geredelyk es zouden aannemen wat hun by-voorbeeld zou gezegd worden er de huishouding des nederlandsen staats, door ieder die aantoon- dat hy veertig of vyftig jaren in Nederland gewoond had. Er zyn rsonen die byna even zoveel tyd in Nederlands-Indië doorbrach- 1, zonder ooit in aanraking gekomen te zyn, noch met de bevol- 1g, noch met inlandse Hoofden, en 't is bedroevend, dat de Raad n Indië zeer dikwyls geheel of grotendeels uit zodanige personen is mengesteld, ja dat men zelfs middel heeft gevonden, de Koning noemingen te laten tekenen tot Gouverneur-generaal, van iemand e tot *deze* soort van specialiteiten behoorde. (137)

Toen ik zeide dat de veronderstelde bekwaamheid van een nieuw- noemde Gouverneur-generaal moest geacht worden de mening in sluiten dat men hem voor een genie hield, was myn bedoeling enszins het benoemen van genieën aan te pryzen. Buiten het be- vaar toch dat er liggen zou in 't gedurig onvervuld laten van een zo wichtige betrekking, pleit nog een andere reden hiertegen. Een nie zou niet kunnen werken onder het Ministerie van Koloniën, en is als Gouverneur-generaal onbruikbaar wezen... zoals genieën el meer zyn.

Het ware misschien te wensen dat de door my in de vorm ener ektgeschiedenis opgegeven hoofdfeilen de aandacht trokken der- nen die tot de keuze van een nieuwe Landvoogd geroepen zyn. Op vooggrond stellende dat al de personen die daarvoor worden in nmerking gebracht, rechtschapen zyn, en in 't bezit van een bevat- gsvermogen dat hen enigermate zal in-staat stellen te leren wat ze llen moeten weten, houd ik 't voor hoofdzaak dat men met enig grond vertrouwen van hen de vermyding kunne verwachten van e aanmatigende betwetery in 't begin, en vooral van die apathische aperigheid in de laatste jaren van hun bestuur. Ik heb er reeds op wezen dat Havelaar in zyn moeielyke plicht meende te kunnen eunen op de hulp van de Gouverneur-generaal, en ik voegde er by at deze mening naïef was'. Die Gouverneur-generaal wachtte zyn volger: de rust in Nederland was naby!

We zullen zien wat deze neiging tot slaap berokkend heeft aan de bakse Afdeling, aan Havelaar, en aan de Javaan Saïdjah, tot wiens ntonige geschiedenis – één onder zeer velen! – ik thans overga.

Ja, eentonig zal ze wezen! Eentonig als 't verhaal van de werk- amheid der mier die haar bydrage tot de wintervoorraad moet slepen tegen de aardkluit – voor haar een berg – die er ligt op de weg iar de voorraadschuur. Telkens valt ze terug met haar vracht, om lkens weer te probeven of ze eindelyk vaste voet zou kunnen

zetten op dat steentje daar-boven... op de rots die de berg kroont. Maar tussen haar en die top is een afgrond die moet worden omge- trokken... een diepte die duizend mieren niet vullen zouden. Daartoe moet zy, die nauwlyks kracht heeft haar last voort te slepen op gelyke grond – een last vele malen zwaarder dan eigen lyf – die omhoog heffen, en zich overeind houden op een bewegelyke plek. Ze moet het evenwicht bewaren als ze zich opricht met haar vracht tussen de voorpoten. Ze moet die omslingeren in schuinse richting naar-bo- ven, om ze te doen neerkomen op de punt die uitsteekt aan de rots- wand. Ze wankelt, waggelt, schrikt, bezwykt... tracht zich te houden aan de half ontwortelde boomstam die met zyn kruin naar de diepte wyst – een grasspriet! – ze mist het steunpunt dat ze zoekt: de boom slingert terug – de grasspriet wykt onder haar tred – ach, de tobster valt in de diepte met haar vracht. Dan is zy een ogenblik stil, wel een sekonde... dat lang is in het leven van een mier. Zou ze verdoofd- wezen van pyn door haar val? Of geeft ze toe in wat droefheid dat zoveel inspanning ydel was? Maar ze verliest de moed niet. Weder grypt ze haar last, en weder sleept zy die naar-boven, om straks nõgeens, en nõgeens, neer te vallen in de diepte.

Zó eentonig is myn verhaal. Maar ik zal niet spreken van mieren, welker vreugde of leed door de grofheid onzer zintuigen aan onze waarneming ontsnapt. Ik zal verhalen van mensen, van wezens die gelyke beweging hebben als wy. 't Is waar, wie aandoening schuwt en vermoeiend mede-lyden ontgaan wil, zal zeggen dat die mensen geel zyn, of bruin – velen noemen ze zwart – en voor dezulken is 't verschil van kleur beweegreden genoeg om hun oog af te keren van die ellen- de, of ten-minste als zy er op neerzien, daarop neer te zien zonder aandoening.

Myn vertelling is dus alleen gericht aan hen die in-staat zyn tot het moeielyk geloof dat er harten kloppen onder die donkere opperhuid, en dat, wie gezegend is met blankheid en de daarmee samengaan- de beschaving, edelmoedigheid, handels- en Godskennis, deugd... zyn blanke hoedanigheden zou kunnen aanwenden op andere wyze dan tot nog toe ondervonden werd door wie minder gezegend zyn in huidskleur en zielevoortreffelykheid.

Myn vertrouwen op medegevoel met de Javanen gaat echter niet zó ver, dat ik by de beschryving hoe men de laatste buffel roofd uit de *kendang* (138) by-dag, zonder schroom, onder bescherming van 't nederlands gezag... als ik 't weggevoerd rund laat volgen door de eigenaar en zyn schreiende kinderen... als ik hem laat neerzitten op de trap van 't huis des rovers, sprakeloos en wezenloos en verzonken in smart... als ik hem van daar laat weggagen met hoon en smaad, met

dreiging van rottingslag en blokgevangenis... zie, ik eis niet – noch verwacht, o Nederlanders! – dat ge daardoor zult aangegrepen zyn in zlyke maat als wanneer ik u het lot schetste van een boer wie men zyn koe ontnam. Ik vraag geen traan by de tranen die er vloeien op zynkere gezichten, noch edele toorn als ik zal spreken van de vertwyling der beroofden. Evenmin verwacht ik dat ge zult opstaan, en et myn boek in de hand tot de Koning gaan, en zeggen: 'zie, o oning, dat geschiedt in uw Ryk, in uw schoon ryk van Insulinde!'

Neen, neen, neen, dat alles verwacht ik niet! Te veel leeds in de abyheid maakt zich meester van uw gevoel, om u zó veel gevoels ver te laten voor wat zo ver is! Worden niet al uw zenuwen in vanning gehouden door de akeligheid der keus van een nieuw Kaerlid? Dobbert niet uw verscheurde ziel tussen de wereldberoemde erdiensden van Nietigheid A en Onbeduidendheid B? En hebt ge niet uw dure tranen nodig voor ernstiger zaken dan... maar wat hoeft u méér te zeggen! Was er niet gister slapte op de beurs, en dreigde niet ietwat overvoer de koffimarkt met daling?

Ichryf toch zulke zinnelozes dingen niet aan je papa, Stern!' heb ik gezegd, en misschien zei ik 't wat driftig, want ik kan geen onwaarheid lyden, dit is altyd een vast principe van me geweest. Ik heb die vend terstond aan de oude Stern geschreven dat hy haast moest raken met zyn orders, en vooral zich in-acht nemen tegen valse erichten, want de koffi staat heel goed.

De lezer gevoelt wat ik by 't aanhoren van die laatste hoofdstukken reer heb uitgestaan. Ik heb in de kinderkamer een solitaire spelletje gevonden, en dat neem ik voortaan mee naar de krans. Had ik niet elyk, toen ik zei dat die Sjaalman allen had gek gemaakt met zyn ak? Zou men in al dat geschryf van Stern – en Frits doet ook mee, dit zeker! – jongelieden herkennen, die opgebracht worden in een eeftig huis? Wat zyn dat voor malle uitvallen tegen een ziekte, die ich openbaart in 't verlangen naar een buitenplaats? Is dat op my emunt? Mag ik niet naar Driebergen gaan, als Frits makelaar is? En wie spreekt van buikaandoeningen, in gezelschap van vrouwen en meisjes? Het is een vast principe van me, altyd bedaard te blyven – want ik houd dit voor nuttig in de zaken – maar ik moet erkennen, dat et me dikwyls veel moeite kostte, by 't aanhoren van al de gekheid die Stern voorleest. Wat wil hy toch? Wat moet het eind zyn? Wanneer komt er nu eindelyk iets degelyks? Wat gaat het my aan, of die lavelaar zyn tuin schoon houdt, en of de mensen voor of achter hem binnenkomen? By Busselinck en Waterman moet men door een nauw gangetje, naast een oliepakhuis, waar 't altyd heel vuil is. En

dan dat gemaal over die buffels! Wat hoeven ze buffels te hebben, die zwarten? Ik heb nog nooit een buffel gehad, en toch ben ik tevreden. Er zyn mensen die altyd klagen. En wat dat schimpen op gedwongen arbeid aangaat, men ziet wel dat hy de preek van dominee Wawelaar niet gehoord heeft, anders zou hy weten hoe nuttig dat werken is voor de uitbreiding van 't Godsryk. 't Is waar, hy is Luthers.

O, zeker, als ik had kunnen gissen hoe hy 't boek schryven zou, dat zo gewichtig worden moet voor alle makelaars in koffi – en anderen – had ik 't liever zelf gedaan. Maar hy heeft een steun in de Rosemeyers, die in suiker doen, en dit maakt hem zo boud. Ik heb ronduit gezegd – want ik ben oprecht in die dingen – dat wy de geschiedenis van die *Saidjah* wel kunnen missen, maar daar begon op-eens Louise Rosemeyer tegen my op te staan. Het schynt dat Stern haar gezegd heeft dat er van liefde zou inkomen, en daar zyn zulke meisjes dol op. Ik zou me echter hierdoor niet hebben laten afschrikken, als maar niet de Rosemeyers me gezegd hadden, gaarne kennis te willen aanknopen met Sterns vader. Dit is natuurlyk om door de vader te komen tot de oom, die in suiker doet. Als ik nu te sterk party trek voor 't gezond verstand tegen de jonge Stern, laad ik de schyn op my, alsof ik hen van hem wil aftrekken, en dit is volstrekt het geval niet, want ze doen in suiker.

Ik begryp volstrekt Sterns bedoeling niet met zyn geschryf. Er zyn altyd ontevreden mensen, en staat het hem nu fraai, hy die zoveel goeds geniet in Holland – van de week nog heeft myn vrouw kamilenthee voor hem gezet – om te schimpen op de Regering? Wil hy daarmee de algemene ontevredenheid aanvuren? Wil hy Gouverneur-generaal worden? Hy is er verwaand genoeg toe... om het te willen, meen ik. Ik vroeg hem dit eergister, en zei er ronduit by, dat zyn hollands nog zo gebrekkig was. 'O, dit is geen bezwaar,' antwoordde hy. Er schynt maar zelden een Gouverneur-generaal daarheen gezonden te worden, die de taal van 't land verstaat.' Wat moet ik nu doen met zo'n wysneus? Hy heeft niet de minste eerbied voor myn ondervinding. Toen ik hem van de week zei dat ik reeds zeventien jaar makelaar was, en al twintig jaar de beurs bezocht, haalde hy Busselinck & Waterman aan, die al achttien jaar makelaars zyn, en, zeide hy 'die hebben dus één jaar ondervinding meer'. Zo ving hy me, want ik moet erkennen, omdat ik van de waarheid houd, dat Busselinck & Waterman weinig van de zaken weten, en dat het knoeters zyn.

Marie is ook in de war. Verbeeldt u, dat ze van de week – het was haar beurt van voorlezen aan 't ontbyt, en we waren aan de geschiedenis van Loth – op eens stilhield en niet verder lezen wilde. Myn

ouw, die evenzeer als ik op godsdienst gesteld is, trachtte haar met chtheid tot gehoorzaamheid over te halen, omdat het toch voor een dig meisje niet past, zo hoofdlig te wezen. Alles vergeefs! Toen oest ik als vader met grote strengheid haar beknorren, omdat ze or haar hardnekkigheid de stichting van 't ontbyt bedierf, wat yd slecht werkt op de hele dag. Maar er was niets aan te doen, en ze ng zóver, dat ze zeide, liever doodgeslagen te willen worden dan ort te lezen. Ik heb haar gestraft met drie dagen kamerarrest op ffi en brood, en hoop dat het haar goed zal doen. Om tevens die straf doen strekken tot zedelyke verbetering, heb ik haar gelast, het pittel dat ze niet lezen wilde, tien maal af te schryven, en ik ben tot ze strengheid vooral overgegaan, omdat ik bemerkte heb dat ze in de atste tyd – of 't van Stern komt, weet ik niet – begripen heeft ngenomen, die me gevaarlyk voorkomen voor de zedelykheid, aarop myn vrouw en ik zo byzonder gesteld zyn. Ik heb haar onder dere een frans liedje horen zingen – van *Béranger*, geloof ik – aarin een arme oude bedelaarster beklaagd wordt, die in haar jeugd een theater zong, en gister was zy aan 't ontbyt zonder korset – arie, meen ik – dat toch niet fatsoenlyk is.

Ook moet ik erkennen dat Frits weinig goeds heeft thuisgebracht n de bidstond. Ik was redelyk tevreden geweest over zyn stilzitten de kerk. Hy verroerde zich niet, en wendde geen oog van de eekstoel, maar later vernam ik dat Betsy Rosemeyer in 't doophek id gezeten. Ik heb er niets van gezegd, want men moet voor jonge den niet al te streng zyn, en de Rosemeyers zyn een fatsoenlyk iis. Ze hebben aan hun oudste dochter die met Bruggeman in dro ryen getrouwd is, iets heel aardigs meegegeven, en daarom geloof dat zo-iets Frits van de Westermarkt afhoudt, wat me heel aange am is, omdat ik zo op zedelykheid gesteld ben.

Maar dit belet niet, dat het me ergert, Frits zyn hart te zien verhar n, even als Pharao, die minder schuldig was dan hy, omdat hy geen der had die hem zo gedurig de rechte weg wees, want van de oude arao zegt de Schrift niets. Dominee Wawelaar klaagt over zyn rwaandheid – van Frits, meen ik – op de katechisatie, en de jongen hynt – uit dat pak van Sjaalman alweer! – een neuswyzigheid haald te hebben, dat de gemoedelyke Wawelaar dol maakt. Het is ndoenlyk hoe de waardige man, die dikwyls koffi by ons drinkt, by its op 't gevoel tracht te werken, en hoe de kwajongen telkens euwe vragen gereed heeft, die de weerbarstigheit van zyn gemoed tonen... 't komt alles uit dat vervloekte pak van Sjaalman! Met anen van gevoel op de wangen, tracht de yverige dienaar des Evan liums hem te bewegen, af te zien van de wysheid naar de mens, om

te worden ingeleid in de geheimenissen der wysheid Gods. Met zachtheid en tederheid smeekt hy hem, toch niet te verwerpen het brood des eeuwigen levens, en dusdoende te vervallen in de klauwen van Satan, die met zyn engelen het vuur bewoont, dat hem bereid is tot in eeuwigheid. 'O,' zeide hy gisteren – Wawelaar meen ik – 'o, jonge vriend, open toch de ogen en de oren, en hoor en zie wat de Heer u geeft te zien en te horen door myn mond. Let op de getuigenissen der heiligen die gestorven zyn voor 't ware geloof! Zie Stefanus, als hy nederzinkt onder de keien die hem verpletteren! Zie, hoe nog zyn blik ten hemel is gericht, en hoe nog zyn tong psalmzingt...'

'Ik had liever weerom gegoooid!' zei Frits daarop. Lezer, wat moet ik met die jongen aanvangen?

Een ogenblik later begon Wawelaar op-nieuw, want hy is een yverig dienstknecht, en laat niet af van de arbeid. 'O,' zeide hy, 'jonge vriend open toch...' de aanhef was als zo-even. 'Maar,' ging hy voort, 'kunt gy ongevoelig blyven by 't bedenken wat er van u worden zal, als gy eenmaal zult gerekend worden tot de bokken aan de linker zyde...'

Daar berstte de deugniet uit in gelach – Frits meen ik – en ook Marie begon te lachen. Zelfs meende ik iets wat naar lachen geleek, te bespeuren op 't gelaat van myn vrouw. Maar toen ben ik Wawelaar te-hulp gekomen, ik heb Frits gestraft met een boete uit zyn spaarpot, aan 't zendelinggenootschap. (139)

Och, lezer dat alles treft me diep. En men zou, by zúlk lyden, zich kunnen vermaken met het aanhoren van vertelsels over buffels en Javanen? Wat is een buffel in vergelyk met de zaligheid van Frits? Wat gaan my de zaken aan van die mensen in de verte, als ik vrezen moet dat Frits door zyn ongeloof myn eigen zaken zal bederven, en dat hy nooit een flink makelaar worden zal? Want Wawelaar zelf heeft gezegd, dat God alles zó bestiert, dat rechtzinnigheid tot ryk dom voert. 'Zie maar,' zeide hy, 'is er niet veel rykdom in Nederland? Dat komt door 't geloof. Is niet in Frankryk telkens moord en doodslag? Dat is omdat ze daar katholiek zyn. Zyn niet de Javanen arm? 't Zyn heidenen. Hoe langer de Hollanders met de Javanen omgaan, hoe meer rykdom er zal komen hier, en hoe meer armoede daargin der. Dat is Gods wil zo!'

Ik sta verbaasd over Wawelaars doorzicht in zaken. Want het is de waarheid dat ik, die stipt op de godsdienst ben, myn zaken zie voor uitgaan van-jaar tot-jaar, en Busselinck & Waterman, die om God noch gebod geven, zullen knoeiers blyven hun leven lang. Ook de Rosemeyers, die in suiker doen en een roomse meid houden, hebben onlangs weer 27% moeten aannemen uit de massa van een jood die

out was. Hoe meer ik nadenk, hoe verder ik kom in 't doorgronden an Gods onnaspeurlyke wegen. Onlangs is gebleken dat er weer ertig miljoen zuiver gewonnen is op de verkoop van produkten die oor de heidenen geleverd zyn, en daarby is niet eens gerekend wat ik daarop verdiend heb, en de vele anderen die van deze zaken leven. Is it nu niet alsof de Heer zeide: 'ziedaar dertig miljoen ter beloning an uw geloof?' Is dit niet duidelyk de vinger Gods, die de boze laat rbeiden om de rechtvaardige te behouden? Is dit niet een wenk om oort te gaan op de goede weg? Om ginds veel te laten voortbrengen, n hier te volharden in 't ware geloof? Heet het niet daarom: 'bidt en verkt' opdat wy zouden bidden, en 't werk laten doen door 't zwarte oedje dat geen 'Onze Vader' kent?

O, hoe heeft Wawelaar gelyk, als hy Gods juk zacht noemt! Hoe icht wordt de last gemaakt aan ieder die gelooft! Ik ben pas in de eertig, en zou kunnen uitscheiden als ik wilde, en naar Driebergen gaan, en zie eens hoe 't met anderen afloopt, die de Heer verlieten? Susteren heb ik Sjaalman gezien met zyn vrouw en hun jongetje: ze agen er uit als spoken. Hy is bleek als de dood, zyn ogen puilen uit, en zyn wangen staan hol. Zyn houding is gebogen, schoon hy nog onger is dan ik. Ook zy was zeer armoedig gekleed, en ze scheen weer geschreid te hebben. Nu, ik had terstond bemerkd dat zy ontevreden an natuur is, want ik behoef iemand maar eenmaal te zien om hem te eoordelen. Dat komt van de ondervinding. Ze had een manteltje van warte zyde om, en 't was toch vry koud. Van krinoline was geen poor. Haar licht japonnetje hing slap om de knieën, en aan de rand was franje. Hy had zelfs zyn sjaal niet meer om, en zag er uit alsof 't omer was. Toch schynt hy nog een soort van trots te bezitten, want y gaf iets aan een arme vrouw, die op de sluis zat – Frits zegt: *brug*, naar wat van steen is zonder een wip, noem ik *sluis* (140) – en wie zelf o weinig heeft, doet zonde als hy nog weggeeft aan een ander. Bovendien, ik geef nooit op straat – dit is een principe van me – want k zeg altyd, als ik zo arme mensen zie: wie weet of 't hun eigen schuld niet is, en ik mag hen niet styven in verkeerdheid. Zondags geef ik weemaal: eens voor de armen, en eens voor de kerk. Zó behoort het! Ik weet niet of Sjaalman me gezien heeft, maar ik ging snel voorby en eek naar boven, en dacht aan de rechtvaardigheid van God, die hem och niet zo zou laten lopen zonder winterjas, als hy beter had opgepast en niet lui, pedant en ziekelyk was.

Wat nu myn boek aangaat, moet ik waarlyk de lezer om verschooning vragen voor de onvergeeflyke wyze, waarop Stern misbruik naakt van ons kontrakt. Ik moet erkennen dat ik zeer opzie tegen de eerste kransavond en de liefdegeschiedenis van die *Saïdjah*. De lezer

weet reeds, welke gezonde begrippen ik over liefde heb... men denke slechts aan myn beoordeling van dat uitstapje naar de Ganges. Dat jonge meisjes zo-iets aardig vinden, kan ik wel begrypen, maar 't is my onverklaarbaar dat mannen van jaren zulke zotheden zonder walg aanhoren. Ik ben zeker, dat ik op de aanstaande krans de triolet vind van myn solitairespel.

Ik zal beproeven niets van die *Saïdjah* te horen, en hoop dat de man gauw trouwt, als *hy* ten-minste de held is van de liefdehistorie. 't Is nog al wèl van Stern, dat hy vooraf gewaarschuwd heeft, dat het een eentonige geschiedenis wezen zal. Zodra hy dan later aan wat anders begint, zal ik weer toeluisteren. Maar dat afkeuren van 't Bestuur, verveelt me byna evenzeer als liefdegeschiedenissen. Men ziet uit alles, dat Stern jong is en weinig ondervinding heeft. Om de zaken goed te beoordelen, moet men alles van naby zien. Toen ik trouwde, ben ik zelf in Den Haag geweest, en heb met myn vrouw 't Maurits-huis bezocht. Ik ben daar in aanraking gekomen met alle standen van de maatschappy, want ik heb de Minister van Financiën zien voorbyryden, en we hebben samen flanel gekocht in de Veenestraat – ik en myn vrouw, meen ik – en nergens heb ik 't minste blyk bespeurd van ontevredenheid met de Regering. Die juffrouw in de winkel zag er welvarend en tevreden uit, en toen dus in 1848 sommigen ons trachten wys te maken dat in Den Haag niet alles was zo als 't behoorde, heb ik op de krans over die ontevredenheid het myne gezegd. Ik vond geloof, want ieder wist dat ik by ondervinding sprak. Ook op de terugreis met de diligence heeft de kondukteur 'schesp vreugd' geblazen, en dat zou de man toch niet gedaan hebben, als er zoveel verkeerd was. Zó heb ik op alles gelet, en wist dus terstond wat ik te denken had van al dat morren in 1848.

Tegenover ons woont een juffrouw, wier neef een *toko* doet in de Oost, zoals ze daar een winkel noemen. Wanneer dus alles zo slecht ging als Stern zegt, zou zy er ook wel wat van weten, en 't schynt toch dat het mens zeer tevreden is met de zaken, want ik hoor haar nooit klagen. Integendeel, ze zegt dat haar neef daar op een buiten woont, en dat hy lid is van de kerkeraad, en dat hy haar een pauweveren sigaarkoker heeft gezonden, die hy zelf gemaakt had van bamboe. Dit alles toont toch duidelyk, hoe ongegrond dat geklaag is over slecht bestuur. Ook ziet men daaruit, dat er voor iemand die wil oppassen, in dat land nog wel wat te verdienen valt, en dat dus die Sjaalman ook dáár al lui, pedant en ziekelyk geweest is, anders zou hy niet zo arm zyn thuisgekomen, en hier rondlopen zonder winterjas. En de neef van die juffrouw tegenover ons, is de enige niet, die in de Oost fortuin heeft gemaakt. In 'Polen'(2) zie ik velen die daar geweest zyn, en

waarlyk heel knap in de kleren steken. Maar dit begrypt zich, op de zaken moet men passen, ginder zo goed als hier. Op Java zullen de gebraden duiven niemand in de mond vliegen: er moet gewerkt worden! En wie dat niet wil, is arm en blyft arm, dat spreekt vanzelf.

Saidjah's vader had een buffel, waarmede hy zyn veld bewerkte. Toen deze buffel hem was afgenomen door het distriktshoofd van *Parang-Koedjang*, was hy zeer bedroefd, en sprak geen woord, vele dagen lang. Want de tyd van ploegen was naby, en 't was te vrezen, als men de *sawah* niet tydig bewerkte, dat ook de tyd van zaaien zou voorbygaan, en eindelyk dat er geen padie zou te snyden zyn, om die te bergen in de *lombong* van het huis.

Ik moet hierby voor lezers, die wel Java doch niet *Bantam* kennen, de opmerking maken dat in deze residentie *persoonlyk grondeigendom* bestaat, wat elders niet het geval is. (142)

Saidjah's vader nu was zeer bekommerd. Hy vreesde dat zyn vrouw behoefte zou hebben aan ryst, en ook *Saidjah* die nog een kind was, en de broertjes en zusjes van *Saidjah*.

Ook zou het distriktshoofd hem aanklagen by de adsistent-resident, als hy achterlyk was in de betaling van zyn landrenten. Want daarop staat straf by de wet.

Toen nam *Saidjah's* vader een *kris* die *poesaka* was van zyn vader. De *kris* was niet zeer schoon, maar er waren zilveren banden om de schede, en ook op de punt der schede was een plaatje zilver. Hy verkocht deze *kris* aan een Chinees die op de hoofdplaats woonde, en kwam te-huis met vier-en-twintig gulden, voor welk geld hy een andere buffel kocht.

Saidjah, die toen omstreeks zeven jaar oud was, had met de nieuwe buffel spoedig vriendschap gesloten. Ik zeg niet zonder doel: vriendschap, want het is inderdaad treffend te zien hoe de javase *kerbo* zich hecht aan de kleine jongen die hem bewaakt en verzorgt. Het sterke dier buigt gewillig de zware kop rechts of links of omlaag naar de vingerdruk van 't kind, dat hy kent, dat hy verstaat, waarmede hy is opgegroeid.

Zulke vriendschap dan had ook de kleine *Saidjah* spoedig weten in te boezemen aan de nieuwe gast, en *Saidjah's* aanmoedigende kinderstem scheen meer kracht nog te geven aan de krachtvolle schoften van 't sterke dier, als het de zware kleigrond opscheurde en zyn weg tekende in diepe scherpe voren. De buffel keerde gewillig om als hy aan 't eind was van de akker, en verloor geen duimbreed gronds by het terugploegen van de nieuwe voor, die altyd naast de oude lag als ware de *sawah* een tuingrond geweest, geharkt door een reus.

Daarnaast lagen de *sawahs* van *Adinda's* vader, de vader van 't kind dat met *Saidjah* huwen zou. En als *Adinda's* broertjes aankwa-

ten aan de tussenliggende grens, juist als ook *Saidjah* daar was met yn ploeg, dan riepen zy elkander vrolyk toe, en roemden om-stryd e kracht en de gehoorzaamheid hunner buffels. Maar ik geloof dat ie van *Saidjah* de beste was, misschien wel omdat deze hem beter an de anderen wist toe te spreken. Want buffels zyn zeer gevoelig oor goede toespraak.

Saidjah was negen jaar oud geworden, en *Adinda* reeds zes jaren, oor deze buffel aan *Saidjah's* vader werd afgenomen door het distrikthoofd van *Parang-Koedjang*.

Saidjah's vader, die zeer arm was, verkocht nu aan een Chinees wee zilveren *klamboe*-haken, *poesaka* van de ouders zynere vrouw, oor achttien gulden. En voor dat geld kocht hy een nieuwe buffel.

Maar *Saidjah* was bedroefd. Want hy wist van *Adinda's* broertjes, at de vorige buffel was heengedreven naar de hoofdplaats, en hy had yn vader gevraagd of deze dat dier niet gezien had toen hy dáár was m de *klamboe*-haken te verkopen? Op welke vraag *Saidjah's* vader iet had willen antwoorden. Daarom vreesde hy dat zyn buffel geacht was, zoals de andere buffels die het distrikthoofd afnam aan de evolkung.

En *Saidjah* schreide veel als hy dacht aan de arme buffel waarmede y twee jaren zo innig had omgegaan. En hy kon niet eten, lange tyd, ant zyn keel was te nauw als hy slikte.

Men bedenke dat *Saidjah* een kind was.

De nieuwe buffel leerde *Saidjah* kennen, en nam in de genegenheid van 't kind zeer spoedig de plaats in van zyn voorganger... al te soedig eigenlyk. Want, helaas, de wasindrukken van ons hart worden zo licht gladgestreken, om plaats te maken voor later schrift. Hoe it zy, de nieuwe buffel was wel niet zo sterk als de vorige... wel was 't ude juk te ruim voor zyn schoft... maar 't arme dier was gewillig als yn voorganger die geslacht was; en al kon dan *Saidjah* niet meer oemen op de kracht van zyn buffel by 't ontmoeten van *Adinda's* roertjes aan de grens, hy beweerde toch dat geen ander de zynen vertrof in goede wil. En wanneer de vore niet zo rechtlyng liep als oorheen, of als er aardklonten ondoorgesneden waren omgegaan, erkte hy dat gaarne by met zyn *patjol*, zoveel hy kon. Bovendien, een buffel had een *oeser-oeseran* als de zyne. De *penghoeloe* zelf ad gezegd dat er *ontong* was in de loop van die haarwervels op de chterschoften.

Eens, in 't veld, riep *Saidjah* te-vergeefs zyn buffel toe, wat spoed e maken. Het dier stond pal. *Saidjah*, verstoord over zo grote en ooral zo ongewone weerspanningheid, kon zich niet weerhouden een edliging te uiten. Hy riep: *a.s.* Ieder die in Indië geweest is, zal my

verstaan. En wie me niet verstaat, wint er by dat ik hem de uitlegging spaar van een grove uitdrukking.

Saidjah bedoelde evenwel niets kwaads daarmede. Hy zei 't maar omdat hy 't zo dikwyls had horen zeggen door anderen, als ze ontevreden waren over hun buffels. Maar hy had het niet behoeven te zeggen, want het baatte niets: zyn buffel deed geen stap verder. Hy schudde de kop als om 't juk af te werpen... men zag de adem uit zyn neusgaten... hy blaasde, sidderde, rilde... er was angst in zyn blauw oog, en de bovenlip was opgetrokken zodat het tandvlees bloot lag...

'Vlucht, vlucht,' riepen op-eenmaal *Adinda's* broertjes, '*Saidjah*, vlucht! Daar is een tyger!'

En allen ontdeden hun buffels van de ploegjukken, en slingerden zich op de brede ruggen, en galoppeerden weg door *sawahs*, over *galangans*, door modder, door kreupelhout en bos en *allang-allang*, langs velden en wegen. En toen ze hygend en zwetend binnenrenden in het dorp *Badoer*, was *Saidjah* niet by hen.

Want toen deze zyn buffel, bevryd van het juk, had bestegen als de anderen om te vluchten als zy, had een onverwachte sprong van het dier hem 't evenwicht benomen en ter-aarde geworpen. De tyger was zeer na...

Saidjah's buffel, voortgedreven door eigen vaart, schoot enige sprongen voorby de plek waar zyn kleine meester de dood wachtte. Maar door eigen vaart alleen, en niet door eigen wil, was het dier verder gegaan dan *Saidjah*. Want nauw had het de stuwung overwonnen die alle stof beheerst, ook na 't ophouden van de oorzaak die haar voortstuwde, of 't keerde terug, zette zyn lompe lyf op zyn lompe poten als een dak over het kind, en keerde zyn gehoornde kop naar de tyger. Deze sprong... maar hy sprong voor 't laatst. De buffel ving hem op zyn hoornen, en verloor slechts wat vlees dat de tyger hem uitsloeg aan de hals. De aanvaller lag daar met opgescheurde buik, en *Saidjah* was gered. Wel was er *ontong* geweest in de *oeser-oeseran* van die buffel! (143)

Toen deze buffel aan *Saidjah's* vader was afgenomen, en geslacht...

Ik heb u gezegd, lezer, dat myn verhaal eentonig is.

...toen deze buffel geslacht was, telde *Saidjah* twaalf jaar, en *Adinda* weefde *sarongs*, en *batikte* die met puntige *kapala*. Ze had reeds gedachten te brengen in de loop van haar verfschuitje, en ze tekende droefheid op haar weefsel, want ze had *Saidjah* zeer treurig gezien.

En ook *Saidjah's* vader was bedroefd, doch zyn moeder het meest. Deze toch had de wonde genezen aan de hals van het trouwe dier dat haar kind ongedeerd had thuis-gebracht, nadat zy op de mare van

Adinda's broertjes gemeend had dat het was weggevoerd door de yger. Ze had die wond zo dikwyls gezien met de gedachte hoe diep de clauw die zo ver indrong in de ruwe vezelen van de buffel, zou voortgedreven zijn in 't weke lyf van haar kind, en telkens als ze verse geneeskruiden had gelegd op de wonde, streeelde zy de buffel en sprak hem enige vriendelyke woorden toe, dat het goede trouwe dier toch weten zou hoe dankbaar een moeder is! Ze hoopte later dat de buffel naar toch mocht verstaan hebben, want dan had hy ook haar schreien begrepen toen hy werd weggevoerd om geslacht te worden, en hy had geweten dat het niet *Saidjah's* moeder was, die hem slachten liet.

Enige tyd daarna vluchtte *Saidjah's* vader uit het land. Want hy was zeer bevreesd voor de straf als hy zyn landrenten niet betalen zou, en hy had geen *poesaka* meer om een nieuwe buffel te kopen, laar zyn ouders altyd in *Parang-Koedjang* woonden, en hem dus weinig hadden nagelaten. Ook de ouders van zyn vrouw woonden altyd in hetzelfde distrikt. Na 't verlies van de laatste buffel hield hy zich nog enige jaren staande door te werken met gehuurde ploegdiere. Maar dit is een zeer ondankbare arbeid, en bovenal verdrietig voor iemand die in 't bezit van eigen buffels geweest is. *Saidjah's* noeder stierf van verdriet, en toen maakte zyn vader in een moedeoos oogenblik zich weg uit *Lebak* en uit *Bantam*, om werk te zoeken in 't *Buitenzorgse*. Hy werd met rottingslagen gestraft omdat hy *Lebak* verlaten had zonder pas, en door de politie teruggebracht naar *Badoer*. Hier werd hy in de gevangenis geworpen omdat men hem voor krankzinnig hield, wat zo onverklaarbaar niet zou geweest zijn, en omdat men vreesde dat hy in een oogenblik van *matah-glap*, misschien *amokh* maken of andere verkeerdheden begaan zou. Maar hy was niet lang gevangen, wyl hy kort daarop stierf.

Wat er geworden is van de broertjes en zusjes van *Saidjah*, weet ik niet. Het huisje dat zy bewoonden te *Badoer*, stond enige tyd ledig, en spoedig viel het in, daar 't slechts van bamboe gebouwd was, en gedekt met *atap*. Een weinig stof en vuil dekte de plek waar veel geleden werd. Er zijn veel zulke plekken in *Lebak*.

Saidjah was reeds vyftien jaar, toen zyn vader naar *Buitenzorg* vertrok. Hy had deze niet daarheen vergezeld omdat hy groter plannen in zyn gemoed omdroeg. Men had hem gezegd dat er te *Batavia* zoveel heren waren die in *bendies* reden, en dat er dus misschien voor hem een dienst zou te vinden zijn als *bendie*-jongen, waartoe men gewoonlyk iemand kiest, die nog jong is en onvolwassen, om niet door te veel zwaarte achter op het tweewielig rytuig, 't evenwicht te breken. Er was, had men hem verzekerd, by goed gedrag veel te winnen in zodanige bediening. Misschien zelfs zou hy op deze wyze

binnen drie jaren geld kunnen oversparen, genoeg om twee buffels te kopen. Dit vooruitzicht lachte hem toe. Met fiere tred, zoals iemand gaat die grote zaken in de zin heeft, trad hy na 't vertrek zyns vaders by *Adinda* binnen, en deelde haar zyn plan mede.

'Denk eens,' zeide hy, 'als ik wederkom zullen wy oud genoeg zijn om te trouwen, en we zullen twee buffels hebben!'

'Heel goed, *Saidjah!* Ik wil gaarne met je trouwen als je terugkomt. Ik zal spinnen, en *sarongs* en *slendangs* weven, en *batikken*, en heel vlytig zal al die tijd.'

'O, ik geloof je, *Adinda!* Maar... als ik je getrouwd vind?'

'*Saidjah*, je weet immers wel dat ik met niemand trouwen zal. Mijn vader heeft me toegezegd aan uw vader.'

'En jyzelf?'

'Ik zal trouwen met u, wees daar zeker van!'

'Als ik terugkom, zal ik roepen in de verte...'

'Wie zal dat horen, als we rijst stampen in 't dorp?'

'Dat is waar. Maar *Adinda*... o ja, dit is beter: wacht me by het *djati-bos*, onder de *ketapan* waar je my de *melatti* hebt gegeven.'

'Maar, *Saidjah*, hoe kan ik weten wanneer ik moet heengaan om je te wachten bij de *ketapan*?'

Saidjah bedacht zich een oogenblik, en zeide: 'Tel de manen. Ik zal uitblyven driemaal twaalf manen... deze maan rekent niet mee. Zie, *Adinda*, kerf een streep in je rijstblok by elke nieuwe maan. Als je driemaal twaalf strepen hebt ingesneden, zal ik de dag die dáárop volgt, aankomen onder de *ketapan*. Beloof je, dáár te zijn?'

'Ja, *Saidjah!* Ik zal onder de *ketapan* by het *djatibos* wezen als je terugkomt.'

Nu scheurde *Saidjah* een strook van zyn blauwe hoofddoek, die zeer versleten was, en hy gaf dat stukje lynwaad aan *Adinda*, dat ze 't bewaren zou als een pand. En toen verliet hy haar en *Badoer*.

Hy liep vele dagen voort. Hy ging *Rangkas-Betoeng* voorbij, dat nog niet de hoofdplaats was van *Lebak*, en *Waroeng-Goenoeng* waar toen de adsistent-resident woonde, en de volgende dag zag hy *Pandeglang* dat daar ligt als in een tuin. Weder een dag later kwam hy te *Serang* aan, en stond verbaasd over de pracht van zulke grote plaats met vele huizen, gebouwd van steen, en gedekt met rode pannen. *Saidjah* had nooit zoiets gezien. Hij bleef daar een dag omdat hy vermoeid was, maar 's nachts in de koelte ging hy verder, en kwam tot *Tangerang*, de volgende dag, voor nog de schaduw gedaald was tot zyn lippen, hoewel hy de grote *toedoeng* droeg die zijn vader hem had achtergelaten.

Te *Tangerang* baadde hy zich in de rivier naby de overvaart, en hy

rustte uit in 't huis van een bekende zyns vaders, die hem wees hoe men strohoeden vlecht, even als die van *Manilla* komen. (144) Hy bleef daar een dag om dit te leren, omdat hy bedacht hiermee later iets te kunnen verdienen, in-geval hy niet slagen mocht te *Batavia*. De volgende dag tegen de avond toen 't koel werd, bedankte hy zijn gastheer zeer, en ging verder. Zodra 't geheel donker was, opdat niemand het zien zou, haalde hy het blad te-voorschyn, waarin hy de *melatti* bewaarde, die *Adinda* hem gegeven had onder de *ketapan*-boom. Want hy was bedroefd geworden omdat hy haar niet zien zou in zó lange tyd. De eerste dag, en ook de tweede, had hy minder sterk gevoeld hoe alléén hy was, omdat zyn ziel geheel was ingenomen door 't grote denkbeeld geld te verdienen tot het kopen van twee buffels, daar zyn vader zelf nooit meer bezeten had dan één, en zyn gedachten richtten zich te veel op 't weerzien van *Adinda*, om plaats te bieden aan veel droefheids over 't afscheid. Hy had dat afscheid genomen in overspannen hoop, en in zyn gedachten het vastgeknoopt aan 't eindelyk terugzien onder de *ketapan*. Want zó grote rol speelde het uitzicht op dat weerzien in zyn hart, dat hy, by 't verlaten van *Badoer* die boom voorbygaande, iets vrolyks voelde, als waren ze reeds voorby, de zes-en-dertig manen die hem scheidden van dat ogenblik. Het was hem voorgekomen dat hy slechts om te keren had alsof hy reeds terugkwam van de reis, om *Adinda* te zien, hem wachtende onder die boom.

Maar hoe verder hy zich verwyderde van *Badoer*, en hoe meer hy lette op de vreselyke duur van één dag, hoe meer hy de zes-en-dertig manen die voor hem lagen, begon lang te vinden. Er was iets in zyn ziel, dat hem minder snel deed voortstappen. Hy voelde droefheid in zyn knieën, en al was 't geen moedeloosheid die hem overviel, het was toch weemoed die niet ver is van moedeloosheid. Hy dacht er aan, terug te keren, maar wat zou *Adinda* zeggen van zó weinig hart?

Daarom liep hy door, al ging hy minder snel dan de eerste dag. Hy had de *melatti* in de hand, en drukte die dikwijls tegen zyn borst. Hy was veel ouder geworden sedert drie dagen, en begreep niet meer hoe hy vroeger zo kalm geleefd had, daar toch *Adinda* zo naby hem was en hy haar zien kon telkens en zo lang hy wilde. Want nu zou hy niet kalm wezen als hy verwachten kon dat ze straks voor hem staan zou. En ook begreep hy niet dat hy na 't afscheid niet nogeens was teruggekeerd om haar nog éénmaal aan te zien. Ook kwam hem voor de geest hoe hy nog kort geleden met haar getwist had over de koord die ze spon voor de *lalayang* van haar broertjes, en die gebroken was omdat er, naar hy meende, een fout was in haar spinsel, waardoor een weddingschap was verloren gegaan tegen de kinderen uit *Tjipoeroet*.

'Hoe was 't mogelyk,' dacht hy, 'hierover boos te worden op *Adinda*? Want al had zy een fout gesponnen in de koord, en al ware de weddingschap van *Badoer* tegen *Tjipoeroet* verloren dáárdor, en niet door de glasscherf – zo ondeugend en handig dan geworpen door de kleine *Djamien* die zich verschool achter de *pagger* – had ik zelfs dan zo hard mogen wezen tegen haar, en haar noemen met onbehoorlyke namen? Wat zal 't zyn, als ik sterf te *Batavia* zonder haar vergeving te hebben gevraagd voor zó grote ruwheid? Zal 't niet wezen alsof ik een slecht mens ben die scheldwoorden werpt op een meisje? En zal niet als men hoort dat ik gestorven ben in een vreemd land, ieder te *Badoer* zeggen: het is goed dat *Saidjah* stierf, want hy heeft een grote mond gehad tegen *Adinda*?'

Zo namen zyn gedachten een loop die veel verschilde van de vorige overspanning, en onwillekeurig uitten ze zich, eerst in halve woorden binnen'smond, weldra in een alleenspraak, en eindelyk in de weemoedige zang waarvan ik hier de vertaling laat volgen. Eerst was myn voornemen wat maat en rym te brengen in die overzetting, doch evenals Havelaar vind ik beter dat keurslyf weg te laten.

'Ik weet niet waar ik sterven zal.

Ik heb de grote zee gezien aan de Zuidkust, toen ik daar was met myn vader om zout te maken.

Als ik sterf op de zee, en men werpt myn lichaam in het diepe water, zullen er haaïen komen.

Ze zullen rondzwemmen om myn lyk, en vragen: "wie van ons zal het lichaam verslinden dat daar daalt in het water?"

Ik zal 't niet horen.

Ik weet niet waar ik sterven zal.

Ik heb het huis zien branden van *Pa-ansoe*, dat hyzelf had aangestoken omdat hy *mata-glap* was.

Als ik sterf in een brandend huis, zullen er gloeiende stukken hout neervallen op myn lyk.

En buiten het huis zal een groot geroep zyn van mensen die water werpen om het vuur te doden.

Ik zal 't niet horen.

Ik weet niet waar ik sterven zal.

Ik heb de kleine *Si-oenah* zien vallen uit de *klappa*-boom, toen hy een *klappa* plukte voor zyn moeder.

Als ik val uit een *klappa*-boom, zal ik dood nederliggen aan de voet, in de struiken, als *Si-oenah*.

Dan zal myn moeder niet schreien, want zy is dood. Maar anderen zullen roepen: "zie, daar ligt *Saidjah!*" met harde stem.

Ik zal 't niet horen.

Ik weet niet waar ik sterven zal.

Ik heb het lyk gezien van *Pa-lisoe*, die gestorven was van hoge ouderdom, want zyn haren waren wit.

Als ik sterf van ouderdom, met witte haren, zullen de klaagvrouwen om myn lyk staan.

En zy zullen misbaar maken als de klaagvrouwen by *Pa-lisoe's* lyk. En ook de kleinkinderen zullen schreien, zeer luid.

Ik zal 't niet horen.

Ik weet niet waar ik sterven zal.

Ik heb velen gezien te *Badoer*, die gestorven waren. Men kleedde hen in een wit kleed, en begrooft hen in de grond.

Als ik sterf te *Badoer*, en men begraaft my buiten de *dessah*, oostwaarts tegen de heuvel, waar 't gras hoog is,

Dan zal *Adinda* daar voorbygaan, en de rand van haar *sarong* zal zachtkens voortschuiven langs het gras...

Ik zal het horen.

Saidjah kwam te *Batavia* aan. Hy verzocht een heer hem in dienst te nemen, hetgeen die heer terstond deed omdat hy *Saidjah* niet verstond. Want te *Batavia* heeft men gaarne bedienden die nog geen maleis spreken en dus nog niet zo bedorven zyn als anderen die langer in aanraking waren met europese beschaving. *Saidjah* leerde spoedig maleis, maar paste braaf op want hy dacht altijd aan de twee buffels die hy kopen wilde, en aan *Adinda*. Hy werd groot en sterk omdat hy alle dagen at, wat te *Badoer* niet altijd wezen kon. Hy was bemind in de stal, en zou zeker niet afgewezen zyn als hy de dochter van de koetsier ten-huwelyk gevraagd had. Zyn heer zelf hield zoveel van *Saidjah*, dat deze spoedig werd verheven tot huisbediende. Men verhoogde zyn loon, en gaf hem bovendien gedurig geschenken, omdat men zo byzonder tevreden was over zyn diensten. Mevrouw had de roman van *Sue* gelezen die zoveel kort gerucht maakte, en dacht altijd aan prins *Djalma* wanneer ze *Saidjah* zag. Ook de jonge

meisjes begrepen beter dan vroeger hoe de Javaanse schilder *Ra Saleh* zo grote opgang had gemaakt te Parys.

Maar men vond *Saidjah* ondankbaar toen hy, na byna drie dienst, zyn ontslag vroeg en om een bewys verzocht dat hy zich gedragen had. Men kon hem dit echter niet weigeren, *Saidjah* met een vrolyk hart op reis.

Hy ging voorby *Pising*, waar eens Havelaar woonde, lang gele. Maar dit wist *Saidjah* niet. En al had hy 't geweten, hy droeg hee anders in de ziel dat hem bezig hield. Hy telde de schatten di t'huisbracht. In een bamboezen rol had hy zyn pas en 't getuigsc van goed gedrag. In een koker die aan een lederen riem bevestigd scheen iets zwaars gedurig te slingeren tegen zyn schouder, maar voelde dit gaarne... Ik geloof 't wèl! Dáárin waren dertig *spaa matten*, genoeg om drie buffels te kopen. Wat zou *Adinda* zeg. En dit was nog niet alles. Op zyn rug zag men de met zilver beschede van een kris die hy in de gordel droeg. Het gevest was z van fyn uitgesneden *kamoening*, want hy had het met veel gewikkeld in een zyden omhulsel. En hy bezat nog meer schatter de wrong van de *kahin* om zyn lendenen bewaarde hy een buikt van brede zilveren schakels, met gouden *ikat-pendieng*. Het is v dat de band kort was: maar ze was zo slank... *Adinda!*

En aan een koordje om de hals, onder zyn voor-*baadjoe* droeg een zyden zakje, waarin enige verdroogde *melatti*.

Was 't wonder dat hy te *Tangerang* zich niet langer ophield nodig was tot het bezoeken van de bekende zyns vaders, die zo i strohoeden vlocht? Was 't wonder dat hy weinig zeide tot de mei op zyn weg, die hem vroegen: 'waarheen, vanwaar?' zoals de gro in die streken? Was 't wonder dat hy *Serang* niet meer zo voorn vond, hy die *Batavia* had leren kennen? Dat hy niet meer wegk in de *pagger*, zoals hy deed voor drie jaren toen de resident kw voorbyryden, hy die de veel grotere heer had gezien, die te *Buit zorg* woont en de grootvader is van de *Soesoehoenan* van *Solo*? V 't wonder dat hy weinig acht sloeg op de vertellingen van wie een e wegs met hem gingen en spraken van al 't nieuws in *Bantan-Kid*. Dat hy nauwelyks luisterde toen men hem verhaalde dat de koffil tuur na veel onbeloonde moeite geheel was ingetrokken? Dat distriktshoofd van *Parang-Koedjang* wegens roof op de publi weg was veroordeeld tot veertien dagen arrest ten-huize van : schoonvader? Dat de hoofdplaats was verlegd naar *Rangkas-toeng*? Dat er een nieuwe adsistent-resident gekomen was, om da vorige was gestorven, enige maanden geleden? Hoe die nieuwe ambte gesproken had op de eerste *sebah*-vergadering? Hoe er se

nige tyd niemand was gestraft wegens klachte, en hoe men onder de volking hoopte dat al 't gestolene zou worden weergegeven of ergoed?

Neen, schoner beelden vertoonden zich voor 't oog zyner ziel. Hy oecht de ketapan-boom in de wolken, te vèr nog als hy was om die te peken by Badoer. Hy greep naar de lucht die hem omgaf, als wilde y de gestalte omvatten die hem wachten zou onder die boom. Hy bekende zich Adinda's gelaat, haar hoofd, haar schouder... hy zag de ware kondeh, zo glinsterend zwart, gevangen in eigen strik, afhane-nd in haar hals... hy zag haar groot oog, schitterend in donkere reerschyn... de neusvleugels die ze zo fier optrok als kind, wanneer y - hoe was 't mogelyk! - haar plaagde, en de hoek van haar lippen raarin zy een glimlach bewaarde. Hy zag haar borst, die nu zwellen ou onder de kabaai... hy zag hoe de sarong, die zyzelf geweven had, aar heupen nauw omsloot, en, de dy volgend in gebogen lyn, langs e knie neerviel in heerlyke golving op de kleine voet...

Neen, hy hoorde weinig van wat men hem zeide. Hy hoorde geheel ndere tonen. Hy hoorde hoe Adinda zeggen zou: 'zy wèl gekomen, aïdjah! Ik heb aan u gedacht by spinnen en by weven, en by 't tampen van de ryst in het blok dat driemaal twaalf kerven draagt van y'n hand. Hier ben ik onder de ketapan, de eerste dag der nieuwe naan. Zy wel gekomen, Saïdjah: ik wil uw vrouw zyn!'

Dât was de muziek die in zyn oren weerklonk, en hem belette te uisteren naar al 't nieuws dat men hem verhaalde op zyn weg.

Eindelyk zag hy de ketapan. Of liever hy zag een donkere plek die eel sterren bedekte voor zyn oog. Dat moest het Djati-bos wezen, by e boom waar hy Adinda zou weerzien, de volgende dag na 't opgaan an de zon. Hy zocht in het duister, en betastte vele stammen. Wel- ra vond hy een bekende oneffenheid aan de zuidzyde van een boom, n hy legde de vinger in een gleuf die Si-Panteh daarin gehakt had net zyn parang, om de pontianak te bezweren die schuld had aan de andpyn van Panteh's moeder, kort voor de geboorte van zyn broer- je. Dât was de ketapan die hy zocht.

Ja, wèl was dit de plek waar hy voor 't eerst Adinda anders had angezien dan zyn overige speelnootjes, omdat ze daar voor 't eerst jeweigerd had deel te nemen aan een spel dat ze toch had meege- peeld met alle kinderen, knapen en meisjes, nog kort te voren. Dáár nad ze hem de melatti gegeven.

Hy zette zich neder aan de voet van de boom, en zag op naar de terren. En als er een verschoot, nam hy dit aan als een groet by zyn vederkomst te Badoer. En hy dacht er aan, of Adinda nu slapen zou? En of ze wel goed de manen had ingesneden in haar rystblok? Het zou

hem zo smarten wanneer zy een maan had overgeslagen, alsof 't niet genoeg ware... zes-en-dertig! En of ze schone sarongs en slendangs zou gebatikt hebben? En ook vroeg hy zich, wie er toch wel wonen zou in zyns vaders huis? En zyn jeugd kwam hem voor de geest, en zyn moeder, en hoe die buffel hem had gered van de tyger, en hy bepeinsde wat er toch zou geworde zyn van Adinda als die buffel minder trouw ware geweest?

Hy lette zeer op het dalen van de sterren in 't westen en by elke ster die aan de kim verdween, berekende hy hoe de zon weer iets nader was aan haar opgang in het oosten, en hoeveel nader hyzelf aan 't weerzien van Adinda.

Want zeker zou ze komen by de eerste straal, ja, by 't schemeren reeds zou ze daar zyn... ach, waarom was ze niet reeds gekomen de vorige dag?

Het bedroefde hem dat ze 't niet was vooruitgelopen, het schone ogenblik dat hem drie jaren lang de ziel had voorgelicht met onbeschryfelyke glans. En, onbillyk als hy was in de zelfzucht zyner liefde, scheen 't hem toe dat Adinda had moeten dáár zyn, wachtende op hem, hy die zich nu beklaagde - vóór de tyd reeds! - dat hy te wachten had op háár.

Maar hy beklaagde zich ten-onrechte. Want nog was de zon niet opgegaan, nog had het oog van de dag geen blik geworpen op de vlakke. Wel verbleekten de sterren daar omhoog, beschaamd dat er spoedig een eind komen zou aan haar heerschappy... wel vloeiden er vreemde kleuren over de toppen der bergen, die donkerder schenen naarmate ze scherper afstaken op lichtere grond... wel vloog er hier- en-daar door de wolken in het oosten iets gloeiends - pylen van goud en van vuur die heen-en-weér werden geschoten, evenwydig aan de kim - maar ze verdwenen weer en schenen neer te vallen achter de ondoordringbare gordyn die nog altyd de dag bleef verbergen voor de ogen van Saïdjah.

Toch werd het allengs lichter en lichter om hem heen. Hy zag reeds het landschap, en reeds kon hy de kuif onderscheiden van het klappa- bosje waarin Badoer verscholen ligt... daar sliep Adinda!

Neen, ze sliep niet meer! Hoe zou ze kunnen slapen? Wist ze niet dat Saïdjah haar wachten zou? Gewis, ze had niet geslapen de ganse nacht! Zeker had de dorpswacht geklopt aan haar deur, om te vragen waarom de pelitah voortbrandde in haar huisje, en met lieve lach had ze gezegd dat een gelofte haar wakker hield om de slendang af te weven waaraan ze bezig was, en die gereed moest zyn voor de eerste dag der nieuwe maan...

Of ze had de nacht doorgebracht in 't donker, zittend op haar

tblok, en tellende met begerige vinger dat er wel waarlyk daarin -en-dertig diepe strepen stonden gekorven naast elkander. En ze l zich vermaakt met kunstige schrik of ze zich misschien verreken- of er wellicht nog een ontbrak, om nogeens, en nogeens, en cens weder te genieten van de heerlyke zekerheid dat er wel dege- driemaal twaalf manen waren voorbygegaan sedert *Saidjah* haar ; voor het laatst.

Dok *zy* zou thans, nu 't al zo licht werd, haar ogen inspannen met ichteloze vermoënis om de blikken te buigen over de kim, opdat de zon zouden ontmoeten, de trage zon, die wegbleef... wegbleef... Daar kwam een streep van blauwig rood die zich vastklemde aan de lken, en de randen werden licht en gloeiend, en 't begon te blikse- n, en weer schoten er pylen van vuur door het luchtruim, maar ze len niet neder ditmaal, ze hechtten zich vast op de donkere grond, deelden hun gloed mede in groter en grotere kringen, en ontmoet- elkander, kruisend, slingerend, wendend, dwalend, en ze ver- gden zich tot vuurbundels, en weerlichtten in gouden glans op een nd van paarlemoer, en er was rood, en blauw, en geel, en zilver, en per, en azuur in dat alles... o God, dat was de dageraad: dat was het erzien van *Adinda!*

Saidjah had niet geleerd te bidden, en 't ware ook jammer geweest n dat te leren, want heiliger gebed en vuriger dank dan er lag in de akeloze opgetogenheid zynrer ziel, was niet te vatten in menselyke l.

-Hy wilde niet naar *Badoer* gaan. Het weerzien zelf van *Adinda* am hem minder schoon voor, dan de zekerheid haar straks te len weerzien. Hy zette zich aan de voet van de *ketapan*, en liet zyn n dwalen over de landstreek. De natuur lachte hem toe en scheen n welkom te heten als een moeder haar teruggekeerd kind. En n als deze haar vreugde schildert door eigenwillige herinnering r de voorbygegane smart, by 't vertonen van wat ze bewaarde als idenken gedurende het afzyn, liet ook *Saidjah* zich vermaken r 't weerzien van zovele plekken die getuigen waren van zyn kort en. Maar hoe ook zyn ogen of zyn gedachten ronddwaalden, tel- is viel zyn blik en zyn verlangen terug op het pad dat van *Badoer* lt naar de *ketapan*. Alles wat zyn zinnen waarnamen, heette *inda*. Hy zag de afgrond links, waar de aarde zo geel is, waar eens r jonge buffel verzonk in de diepte: daar hadden de dorpingen h verzameld om het dier te redden - want het is geen geringe zaak r jonge buffel te verliezen - en ze hadden zich neergelaten aan rke *rottan*-koorden. *Adinda's* vader was de moedigste geweest... noe zy in de handen klapte, *Adinda!*

En daarginds, aan de andere zyde, waar 't kokosbosje wuift over de hutten van het dorp, daar ergens was *Si-Oenah* uit een boom geval- len, en gestorven. Hoe schreide zyn moeder: 'omdat *Si-Oenah* nog zo klein was' jammerde zy... alsof ze minder bedroefd zou geweest zyn als *Si-Oenah* groter geweest ware. Maar klein was hy, dat is waar, want hy was kleiner en zwakker nog dan *Adinda*...

Niemand betrad het wegje dat van *Badoer* leidde naar de boom. Straks zou ze komen: o, zeker... 't was nog zo vroeg!

Saidjah zag een *badjing* die met dartele vlugheid heen-en-weer- sprong tegen de stam van een *klappa*-boom. Het diertje - de ergernis van de eigenaar des booms, maar lief toch in gedaante en beweging - klauterde onvermoed op-en-neder. *Saidjah* zag het, en dwong zich er naar te blyven zien, wyl dit aan zyn gedachten rust gaf van de zware arbeid die ze verrichtten sedert het opgaan der zon... rust na 't afmattend wachten. Welhaast uitten zich zyn indrukken in woorden, en hy zong wat er omging in zyn ziel. Het ware my liever u zyn lied te kunnen voorlezen in 't maleis, dat italiaans van het Oosten (145), doch ziehier de vertaling:

'Zie hoe de *badjing* zyn levensonderhoud zoekt
Op de *klappa*-boom. Hy stygt, daalt, dartelt links en rechts,
Hy draait om de boom, springt, valt, klimt, en valt weder:
Hy heeft geen vleugels, en is toch zo vlug als een vogel.

Veel geluk, myn *badjing*, ik wens u heil!
Ge zult gewis vinden het levensonderhoud dat ge zoekt...
Maar ik zit alleen by het *djati*-bos,
Wachtende op levensonderhoud van myn hart.

Reeds lang is het buikje van myn *badjing* verzadigd...
Reeds lang is hy teruggekeerd in zyn nestje...
Maar nog altyd is myn ziel
En myn hart bitter bedroefd... *Adinda!*

Nog was er niemand op het pad dat van *Badoer* leidde naar de *ke- tapan*.

Saidjah's oog viel op een kapel die zich scheen te verheugen omdat het begon warm te worden.

'Zie hoe de vlinder daar rondfladdert.
Zyn vlerkjes schitteren als een veelkleurige bloem.

hartje is verliefd op de bloesem der *kenari*:
er zoekt hy zyn welriekende geliefde.

! geluk, myn vlinder, ik wens u heil!
zult gewis vinden wat gy zoekt...
er ik zit alleen by het *djati*-bos,
wachtende op wat myn hart liefheeft.

Als lang heeft de vlinder gekust
de *kenari*-bloesem die hy zozeer bemint...
er nog altyd is myn ziel
myn hart bitter bedroefd... *Adinda!*

er was niemand op het pad dat van *Badoer* leidde naar de boom.
de zon begon reeds hoog te staan... er was al hitte in de lucht.

hoe de zon schittert daar omhoog,
g boven de *waringi*-heuvel!
voelt zich te warm, en wenst neer te dalen,
te slapen in zee, als in de armen van een gade.

! geluk, o zon, ik wens u heil!
gy zoekt, zult ge gewis vinden...
er ik zit alleen by het *djati*-bos,
wachtende op rust voor myn hart.

Als lang zal de zon ondergegaan wezen,
zal slapen in de zee, als alles duister is...
nog altyd zal myn ziel
myn hart bitter bedroefd zyn... *Adinda!*

er was er niemand op de weg die er leidt van *Badoer* naar de
ketapan.

er niet langer vlinders zullen rondfladderen,
de sterren niet meer zullen schitteren,
de *melatti* niet meer welriekend zal wezen,
er niet langer bedroefde harten zyn,
er wild gedierte in het woud...
de zon verkeerd zal lopen,
de maan vergeten wat oost en west is...
dàn *Adinda* nog niet gekomen is,

Dan zal een engel met blinkende vleugelen
Neerdalen op aarde, om te zoeken wat daar achterbleef.
Dan zal myn lyk hier liggen onder de *ketapan*...
Myn ziel is bitter bedroefd... *Adinda!*

Nog was er niemand op het pad dat van *Badoer* leidde naar de *ketapan*.

'Dan zal myn lyk door de engel gezien worden.
Hy zal het zyn broederen aanwyzen met de vinger:

"Ziet, daar is een gestorven mens vergeten,
Zyn verstyfde mond kust een *melatti*-bloem.
Komt, dat wy hem opnemen en ten-hemel dragen,
Hem, die op *Adinda* gewacht heeft tot hy dood was.
Gewis, hy mag niet daar achterblyven,
Wiens hart de kracht had zó te beminnen!"

Dan zal nog ééns myn verstyfde mond zich openen
Om *Adinda* te roepen, die myn hart lief heeft...
Nog éénmaal zal ik de *melatti* kussen
Die zy me gaf... *Adinda... Adinda!*

En nog altyd was er niemand op het pad dat van *Badoer* leidde naar de
boom.

O, ze was gewis tegen de morgenstond in slaap gevallen, vermoeid
van 't waken gedurende de nacht, van 't waken vele lange nachten
door! Zeker had ze niet geslapen sedert weken: zó was het!

Zou hy opstaan en naar *Badoer* gaan? Neen! Mocht het schynen
alsof er twyfel was aan haar komst?

Als hy de man riep die daarginds zyn buffel naar 't veld dreef? Die
man was te ver. En bovendien, *Saidjah* wilde niet spreken over
Adinda, niet vragen naar *Adinda*... hy wilde haar weerzien, háár het
eerst! O zeker, zéker zou ze nu spoedig komen!

Hy zou wachten, wachten...

Maar als ze ziek was, of ... dood?

Als een aangeschoten hert vloog *Saidjah* 't pad op, dat van de
ketapan leidt naar het dorp waar *Adinda* woonde. Hy zag niets en
hoorde niets, en toch had hy iets kunnen horen, want er stonden
mensen op de weg by de ingang van het dorp, die riepen: '*Saidjah*,
Saidjah!'

Maar... was 't zyn haast, zyn drift, die hem belette *Adinda's* huis te

iden? Hy was reeds voortgevlogen tot aan 't einde van de weg waar : dorp ophoudt, en als dolzinnig keerde hy terug, en sloeg zich voor roef omdat hy háár huis had kunnen voorbygaan sonder het te n. Maar weer was hy aan de ingang, en – myn God, was 't een oom? – weer had hy *Adinda's* huis niet gevonden! Nogeens vloog terug, en op-eenmaal bleef hy staan, greep met beide handen zyn ofd, als om daaruit de waanzin weg te persen die hem beving, en p luide: 'dronken, dronken, ik ben dronken!'

En de vrouwen van *Badoer* kwamen uit hun huizen, en zagen met ernis de arme *Saidjah* daar staan, want zy herkenden hem, en grepen dat hy *Adinda's* huis zocht, en wisten dat er geen huis van *inda* was in het dorp *Badoer*.

Want, toen het distriktshoofd van *Parang-Koedjang* de buffel van *inda's* vader had weggenomen...

Ik heb u gezegd, lezer, dat myn verhaal eentonig is.

...toen was *Adinda's* moeder gestorven van verdriet. En haar jong-zusje was gestorven omdat het geen moeder had die 't zoogde. En *inda's* vader, die vreesde voor de straf als hy zyn landrenten niet aalde...

Ik weet het wel, ik weet het wél, dat myn verhaal eentonig is!

...*Adinda's* vader was heengegaan uit het land. Hy had *Adinda* egenomen, met haar broeders. Maar hy had vernomen hoe de ler van *Saidjah* te *Buitenzorg* was gestraft met rottingslagen idat hy *Badoer* verlaten had sonder pas. En daarom was *Adinda's* der niet gegaan naar *Buitenzorg* noch naar *Krawang*, noch naar de *anger*, noch naar de *Bataviase Ommelanden*... hy was gegaan ar *Tjilang-kahan*, het distrikt van *Lebak*, dat aan de zee grenst. ar had hy zich verscholen in de bossen, en gewacht op de komst van *-Ento*, *Pa-Lontah*, *Si-Oeniah*, *Pa-Ansioe*, *Abdoel-Isma* en nog ge anderen die door het distriktshoofd van *Parang-Koedjang* be- yfd waren van hun buffels, en die allen vreesden voor straf als ze n landrenten niet betaalden. Daar hadden ze zich by-nacht mees- gemaakt van een vissersprauw, en waren in zee gestoken. Ze iden westelyk gestuurd, en hielden het land rechts van zich, tot 1 *Java-punt*. Vanhier waren zy noordwaarts gestevend tot ze *Ta- h-itam* voor zich zagen, dat de europese zeelieden *Prinsen-eiland* emen. Zy waren dat eiland omgezeild aan de oostzyde, en hadden n aangehouden op de *Keizersbaai*, zich richtende op de hoge piek de *Lampongs*. Zó althans was de weg die men elkander fluisterend rzei in 't *Lebakse*, wanneer er gesproken werd over officiële buf- roef en onbetaalde landrenten.

Maar de verbysterde *Saidjah* verstond niet duidelik wat men hem

zeide. Zelfs begreep hy niet goed het bericht van de dood zyns vaders. Er was een gegons in zyn oren als had men op een *gong* geslagen in zyn hoofd. Hy voelde hoe 't bloed met schokken werd gewrongen door de aderen aan zyn slapen, die dreigden te bezwyken onder de druk van zo zware uitzetting. Hy sprak niet, en staarde met verdoof- de blik rond sonder te zien wat om en by hem was, en berstte eindelyk uit in akelig gelach.

Een oude vrouw nam hem mede naar haar huisje en verpleegde de arme dwaas. Weldra lachte hy niet meer zo akelig, maar toch sprak hy niet. Alleen 's nachts werden de hutgenoten opgeschrikt door zyn stem, als hy toonloos zong: 'ik weet niet waar ik sterven zal' en enige bewoners van *Badoer* legden geld tezamen, om een offer te brengen aan de *boaja's* van de *Tjoedjoeng* voor de genezing van *Saidjah*, die men voor zinneloos hield.

Maar zinneloos was hy niet.

Want eens by nacht, toen de maan helder lichtte, stond hy op van de *baleh-baleh*, en verliet zachtkens het huis, en zocht naar de plek waar *Adinda* gewoond had. Het was niet gemakkelyk die te vinden, omdat er zoveel huizen waren ingestort. Doch hy scheen de plaats te herkennen aan de wydte van de hoek die sommige lichtlynen door 't geboomte vormden by haar ontmoeting in zyn oog, zoals de zeeman peiling neemt op vuurtorens of uitstekende bergpunten.

Ja, dáár moest het zyn... dáár had *Adinda* gewoond!

Struikelend over halfvergane bamboe en over stukken van 't neer- gevallen dak, baande hy zich een weg naar 't heiligdom dat hy zocht. En, waarlyk, hy vond nog iets terug van de opstaande *pagger* waar- naast *Adinda's baleh-baleh* gestaan had, en zelfs stak in die *pagger* nog de bamboezen pin, waaraan ze haar kleed hing als ze zich te slapen legde...

Maar de *baleh-baleh* was ingestort als het huis, en byna vergaan tot stof. Hy nam een handvol daarvan, drukte het aan zyn geopende lippen, en ademde zeer diep...

De volgende dag vroeg hy aan de oude vrouw die hem verpleegd had, waar 't rystblok was dat er gestaan had op het erf van *Adinda's* huis? De vrouw was verheugd dat ze hem hoorde spreken, en liep het dorp rond om dat blok te zoeken. Toen zy de nieuwe eigenaar aan *Saidjah* kon aanwyzen, volgde deze haar zwygend, en by 't rystblok gebracht, telde hy daarop twee en dertig ingekorven strepen...

Toen gaf hy die vrouw zoveel *Spaanse-matten* als nodig was tot het kopen van een buffel, en verliet *Badoer*. Te *Tjilang-Kahan* kocht hy een vissersprauw, en kwam daarmee na enige dagen zeilens in de *Lampongs* aan, waar de opstandelingen zich verzetten tegen het

nederlands gezag. Hy sloot zich aan by een bende Bantammers, niet om te stryden zozeer als om *Adinda* te zoeken. Want hy was zacht van aard, en meer ontvankelyk voor droefenis dan voor bitterheid.

Op zekere dag dat de opstandelingen op-nieuw waren geslagen, doolde hy rond in een dorp dat pas veroverd was door het nederlandse leger, en dus in brand stond. (146) *Saidjah* wist dat de bende die daar vernietigd was geworden, grotendeels uit Bantammers had bestaan. Als een spook waarde hy rond in de huizen die nog niet geheel verbrand waren, en vond het lyk van *Adinda's* vader met een *klewang*-bajonetwonde in de borst. Naast hem zag *Saidjah* de drie vermoorde broeders van *Adinda*, jongelingen, byna kinderen nog, en een weinig verder lag het lyk van *Adinda*, naakt, afschuwelyk mishandeld...

Er was een smal strookje blaww lynwaad gedrongen in de gapende borstwond die een eind scheen gemaakt te hebben aan lange worsteling...

Toen liep *Saidjah* enige soldaten te-gemoet, die met geveld geweer de laatstlevende opstandelingen in 't vuur dreven van de brandende huizen. Hy omvademde de brede zwaard-bajonetten, drukte zich voorwaarts met kracht, en drong nog de soldaten terug met een laatste inspanning toen de gevesten stuitten tegen zyn borst.

En weinig tyds later was er te *Batavia* groot gebubel over de nieuwe overwinning die weer zoveel lauweren had gevoegd by de lauweren van 't nederlands-indisch leger. En de Landvoogd schreef naar 't Moederland dat de rust in de *Lampongs* hersteld was. En de Koning van Nederland, voorgelicht door zyn Staatsdienaren, beloonde wederom zoveel heldenmoed met vele ridderkruisen.

En waarschyntlyk stegen er in zondagskerk of bidstond uit de harten der vromen dankgebeden ten-hemel, by 't vernemen dat 'de Heer der heirscharen' weer had meegestreden onder de banier van Nederland...

'Maar God, met zoveel wee begaan,
Nam de offers van die dag niet aan!' (147)

Ik heb 't slot der geschiedenis van *Saidjah* korter gemaakt, dan ik had kunnen doen wanneer ik lust gevoeld had in 't schetsen van iets akelig. De lezer zal opgemerkt hebben hoe ik verwylde by de beschryving van het wachten onder de *ketapan*, als schrikte ik terug voor de treurige ontknoping, en hoe ik over deze ben heengegleden met afkeer. En toch was dit myn voornemen niet, toen ik begon over *Saidjah* te spreken. Want aanvankelyk vreesde ik, sterker kleuren

nodig te hebben om de lezer te treffen by 't beschryven van zo vreemde toestanden. Gaande-weg echter gevoelde ik dat het een belediging voor myn publiek wezen zou, te geloven dat ik meer bloed had moeten brengen in myn schildery. (148)

Toch had ik dit kunnen doen want ik heb stukken voor my liggen... doch neen: liever een bekentenis.

Ja, een bekentenis, lezer! Ik weet niet of *Saidjah Adinda* liefhad. Niet of hy naar *Batavia* ging. Niet of hy in de *Lampongs* werd vermoord met nederlandse bajonetten. Ik weet niet of zyn vader bezweek ten-gevolge van de rottingslagen die hem werden gegeven omdat hy *Badoer* had verlaten zonder pas. Ik weet niet of *Adinda* de manen telde door kerven in haar rystblok...

Dit alles weet ik *niet!*

Maar ik weet *meer* dan dat alles. Ik weet en *kan bewyzen* dat er *veel Adinda's* waren en *veel Saidjah's*, en dat, *wat verdictsel is in 't byzonder, waarheid wordt in 't algemeen*. Ik zeide reeds dat ik de namen kan opgeven van personen die, zoals de ouders van *Saidjah* en *Adinda*, door onderdrukking werden verdreven uit hun land. Het is myn doel niet, in dit werk mededelingen te geven als wyze waarop 't nederlands gezag in Indië wordt uitgeoefend, mededelingen die slechts kracht van bewys zouden hebben voor wie het geduld had die met aandacht en belangstelling door te lezen, zoals niet verwacht kan worden van een publiek dat verstrooiing zoekt in zyn lektuur. Daarom heb ik, in-plaats van dorre namen van personen en plaatsen, met de dagtekening er by, in-plaats van een afschrift *der lyst van diefstallen en afpersingen, die voor me ligt* (149) getracht een schets te geven van wat er kan omgaan in de harten der arme lieden die men berooft van wat dienen moet tot onderhoud van hun leven, of zelfs: ik heb dit slechts laten gissen, vrezende my te zeer te bedriegen in het tekenen der omtrekken van aandoeningen die ik nooit ondervond.

Maar wat de *hoofdzaak* aangaat? O, dat ik opperoepen werde om te staven wat ik schreef! O, dat men zeide: 'ge hebt die *Saidjah* verdict... hy zong nooit dat lied... er woonde geen *Adinda* te *Badoer!*' Maar dat het gezegd werd met de macht en de wil om recht te doen, zodra ik zou bewezen hebben geen lasteraar te zyn!

Is er logen in de gelykenis van de barmhartige Samaritaan, omdat er misschien nooit een geplunderd reiziger is opgenomen in een samaritaans huis? Is er logen in de parabel van de zaaier, omdat geen landbouwer zyn zaad zal uitwerpen op een rots? Of – om af te dalen tot meer gelykheid met myn boek – mag men de waarheid ontkennen die de hoofdzaak uitmaakt van de *Negerhut*, omdat er misschien nooit

Evangeline bestaan heeft? Zal men tot de schryfster van dat terfelyk pleidooi – onsterfelyk, niet om kunst of talent, maar door *’kking en indruk* – zal men tot haar zeggen: ‘ge hebt gelogen, de ren worden niet mishandeld, want... er is onwaarheid in uw boek: is een roman!’ Moest niet ook zy, in-plaats ener optelling van re daadzaken, een verhaal geven dat die daadzaken inkleedde, om esef der behoefte aan verbetering te doen doordringen in de har-? Zou haar boek gelezen zyn, als ze daaraan de vorm had gegeven een processtuk? Is ‘t haar schuld – of de myne – dat de waarheid, toegang te vinden, zo vaak het kleed moet borgen van de leugen? in aan sommigen die misschien beweren dat ik *Saidjah* en zyn de heb geidealiseerd, moet ik vragen hoe ze dit weten kunnen? chts zeer weinig Europeanen immers achten het de moeite waard r neer te buigen tot waarneming der aandoeningen van de koffi-suikerwerktruigen die men ‘inlanders’ noemt. Doch al ware hun merking gegrond, wie zülke bedenkingen aanvoert als bewys en de hoofdstrekking van myn boek, geeft my een grote zegeal. Want ze luiden, vertaald, ‘het kwaad dat gy bestrydt, bestaat t, of niet in zo hoge maat, omdat de inlander niet is als uw *Said-... er ligt in de mishandeling der Javanen geen zo groot kwaad als rin liggen zou wanneer ge uw *Saidjah* juist getekend hadt. De ndanees zingt zulke liederen niet, bemint zo niet, gevoelt zo niet, dus...’*

Nee, Minister van Koloniën, neen, Gouverneurs-generaal in rusniet dat hebt gy te bewyzen! Ge hebt te bewyzen dat de bevolking t mishandeld wordt, onverschillig of er sentimentele *Saidjahs* ler die bevolking zyn. Of zoudt ge durven beweren buffels te gen stelen van lieden die niet beminnen, die geen droefgeestige ljes zingen, die niet sentimenteel zyn? (150)

Zy een aanval op letterkundig gebied zou ik de juistheid der tekeg van *Saidjah* verdedigen, maar op staatkundige bodem geef ik stond alle aanmerkingen op die juistheid gewonnen, om te belet- dat de grote vraag worde verplaatst op verkeerd terrein. Het is me neel om ‘t even of men my houde voor een onbekwaam schilder, ts men my toegeve dat de mishandeling van de inlander is: VERRE- AND! Zó toch luidt het woord op de nota des voorgangers van velaar, die door deze getoond werd aan de controleur Verbrugge, i nota die voor me ligt. (149)

Maar ik heb andere bewyzen! En dit is gelukkig, want ook Have- r’s voorganger kon zich vergist hebben. Helaas, als hy zich vergiste, werd hy voor die vergissing zeer hard straft. Hy is vermoord.

‘t Was namiddag. Havelaar trad uit de kamer, en vond zyn Tine in de voorgalery, hem wachtende met de thee. Mevrouw Slotering trad haar huis uit en scheen zich naar de Havelaars te willen begeven, maar eensklaps wendde zy zich naar ‘t hek, en wees daar met vry hevige gebaren een man terug die even te-voren was binnengetreden. Ze bleef staan tot zy zich verzekerd had dat hy naar-buiten was teruggegaan, en keerde daarop langs het grasveld naar Havelaars huis terug.

‘Ik wil toch eindelyk eens weten wat dit beduidt!’ zei Havelaar, en toen de begroeting voorby was, vroeg hy op schertsende toon, om haar niet te doen menen dat hy haar een weinig gezag misgunde, op een erf dat vroeger ‘t hare was: ‘Wel, mevrouw, zeg me toch eens waarom u de mensen die ‘t erf betreden, zo terugzendt? Als die man van zo-even nu eens iemand was die kippen te-koop had, of iets anders wat nodig kon zyn voor de keuken?’

Er vertoonde zich op ‘t gelaat van mevrouw Slotering een pynlyke trek die niet ontsnapte aan Havelaars blik.

‘Ach,’ zeide zy, ‘er is zoveel slecht volk!’

‘Zeker, dat is er overal. Maar als men ‘t de mensen zo moeielyk maakt, zullen de goeden ook wegblyven. Komaan, mevrouw, vertel me toch eens ronduit waarom ge zo streng opzicht houdt over ‘t erf?’

Havelaar zag haar aan, en trachtte vergeefs het antwoord te lezen in haar vochtig oog. Hy drong iets sterker op verklaring aan... de weduw berstte in tranen uit, en zei dat haar man ten-huize van het distrikthoofd te *Parang-Koedjang* vergiftigd was.

‘Hy wilde rechtvaardig zyn, m’nheer Havelaar,’ ging de arme vrouw voort, ‘hy wilde een eind maken aan de mishandeling waaron- der de bevolking zucht. Hy vermaande en dreigde de Hoofden, in vergaderingen en schriftelyk... ge moet zyn brieven gevonden heb- ben in ‘t archief?’

Dit was zo. Havelaar had die brieven gelezen, waarvan afschriften voor my liggen. (149)

‘Hy sprak telkens met de resident,’ vervolgde de weduw, ‘maar altyd vergeefs. Want daar ‘t van algemene bekendheid was dat de knevelary plaats had ten-behoeve en onder bescherming van de Re- gent, wie de resident niet by de Regering wilde aanklagen, leidden al die gesprekken tot niets dan tot mishandeling van de klagers. Daarom had myn arme man gezegd dat hy, als er geen verbetering kwam vóór ‘t einde des jaars, zich rechtstreeks wenden zou tot de Gouverneur-

Was avend. Tine zat te lezen in de binnengalery, en Havelaar ende een borduurpatroon. Kleine Max toverde een legprent in aar, en maakte zich driftig omdat hy niet vinden kon: 'het rooie lyf i die mevrouw'.

Zou 't nu zó goed wezen, Tine?' vroeg Havelaar. 'Kyk, ik heb die m wat groter gemaakt... 't is nu juist *the line of beauty* van garth, niet waar?'

Ja, Max! Maar die vetergaten staan te dicht op elkander.'

Zo? En die andere stroken dan? Max, laat me je broekje eens zien! heb je *die* strook aan? Ach, ik weet nog waar je die geborduurd t, Tine!'

Ik niet. Waar dan?'

't Was in Den Haag, toen Max ziek was en we zo geschrokken ren omdat de dokter zei dat hy een zo ongewoon gevormd hoofd l, en dat er zoveel zorg vereist werd om aandrang naar de hersenen 'oorkomen. Juist in die dagen was je bezig aan die strook.'

Tine stond op, en kuste de kleine.

Ik hêb haar buik, ik hêb haar buik!' riep 't kind vrolyk, en de rooie vrouw was compleet.

Wie hoort daar een *tontong* slaan?' vroeg de moeder.(175)

Ik,' zei kleine Max.

En wat beduidt dat?'

Bedtyd! Maar... ik heb nog niet gegeten.'

Eerst kryg je eten, dat spreekt vanzelf.'

in ze stond op, en gaf hem zyn eenvoudig maal dat ze uit een goed loten kast in haar kamer scheen gehaald te hebben, want men had knippen van vele sloten gehoord.

Wat geef je 'm daar?' vroeg Havelaar.

o wees gerust, Max: 't is beschuit uit een blik van Batavia! En ook iiker is altyd achter slot geweest.'

Havelaars gedachten keerden terug naar 't punt waarop ze waren broken.

Weet je wel,' ging hy voort, 'dat wy de rekening van die dokter niet betaald hebben... o, dat is zeer hard!'

Lieve Max, we leven hier zo spaarzaam, weldra zullen wy alles nen afdoen! Bovendien, je zult wel spoedig resident worden, en is alles geregeld in weinig tyds.'

Dat is nu juist een zaak die me verdrietig maakt,' zei Havelaar. 'Ik zo heel ongaarne *Lebak* verlaten... dit zal ik je uitleggen. Geloof

je niet dat we nog meer van onze Max hielden na zyn ziekte? Nu, zó ook zal ik dat arme *Lebak* liefhebben na de genezing van de kanker waaraan 't lydt sedert zoveel jaren. De gedachte aan bevordering doet me schrikken: ik kan hier niet gemist worden, Tine! En toch, aan de andere kant, als ik weer bedenkt dat we schulden hebben...'

'Alles zal wel goed gaan, Max! Al moest je nu van hier, dan kan je later *Lebak* helpen als je Gouverneur-generaal bent.'

Daar kwamen woeste strepen in Havelaars borduurpatroon! Er was toorn in dat bloemsel, die vetergaten werden hoekig, scherp, ze beten elkaar...

Tine begreep dat ze iets miszegd had.

'Lieve Max...' begon ze vriendelyk.

'Vervloekt! Wil je die stumperts zó lang laten hongeren? Kan jy leven van *zand*?'

'Lieve Max!'

Maar hy sprong op. Er werd niet meer getekend, die avend. Hy ging toornig op-en-neer in de binnengalery, en eindelyk sprak hy op een toon die ruw en hard zou geklonken hebben aan iedere vreemde, doch door Tine heel anders werd opgevat: 'Vervloekt die lauwheid, die schandelyke lauwheid! Daar zit ik nu sedert een maand te wachten op recht, en intussen wordt er vreselyk geleden door dat arme volk. De Regent schynt er op te rekenen dat niemand hem aandurft! Zie...'

Hy ging in zyn kantoor, en kwam terug met een brief in de hand, een brief die voor me ligt, lezer!(149)

'Zie, in deze brief durft hy me voorstellen doen over de *soort* van arbeid die hy wil laten verrichten door de mensen die hy onwettig heeft opgeroepen. Is dit niet de onbeschaamdheid te ver gedreven?(176) En weet je wie dat zyn? Dat zyn vrouwen met kleine kinderen, met zuigelingen, zwangere vrouwen die van *Parang-Koedjang* zyn gedreven naar de hoofdplaats om voor hêm te werken! Mannen zyn er niet meer! En ze hebben niets te eten, en ze slapen op de weg, en eten zand! Kan jy zand eten? Moeten ze zand eten tot ik Gouverneur-generaal ben? Vervloekt!'

Tine wist zeer goed op wie Max eigenlijk boos was, als hy zo sprak tot haar die hy zo liefhad.

'En,' ging Havelaar voort, 'dat loopt alles ter *myner* verantwoording! Als er op dit ogenblik van die arme wezens rondwalen daar buiten... als zy 't schynsel zien van onze lampen, zullen zy zeggen: "daar woont de ellendeling die ons beschermen zou! Daar zit hy rustig by vrouw en kind, en tekent borduurpatroontjes, en wy liggen hier als boshonden op de weg te verhongeren met onze kinderen!" Ja,

'Kabinet.

N° 54.

De wijze, waarop door u is te werk gegaan, bij de ontdekking of vooronderstelling van kwade praktijken van de Hoofden in de afdeling *Lebak*, en de houding daarbij door u tegenover uw Chef, de Resident van *Bantam*, aangenomen, hebben in hoge mate mijn ontevredenheid verwekt.

In uw bedoelde handelingen worden evenzeer gemist bezadigd overleg, beleid en voorzichtigheid, zo zeer vereist in een ambtenaar met uitvoering van gezag in de binnenlanden bekleed (*sic*) als begripen van ondergeschiktheid aan uw onmiddellyke superieur.

Reeds weinige dagen na de aanvaarding uwer betrekking hebt gij kunnen goedvinden, zonder voorafgaande raadpleging van (*sic*) de Resident, het hoofd van het Inlands Bestuur te *Lebak* te maken tot het doelwit van bezwarende onderzoekingen.

In die onderzoekingen hebt gij aanleiding gevonden, zonder zelfs uw beschuldigingen tegen dat Hoofd door feiten, veel minder bewijzen te staven, tot het doen van voorstellen, die de strekking hadden een Inlands Ambtenaar van de stempel van de Regent van *Lebak*, een zestigjarige doch nog ijverige Landsdienaar, aan naburige aanzienlijke Regentengeslachten vermaagschapt, en omtrent wie steeds gunstige getuigenissen waren uitgebracht, aan een hem moreel geheel vernietigende bejegening te onderwerpen.

Daarenboven hebt gij, toen de resident zich ongenegen betoonde aan uw voorstellen geredelyk gevolg te geven, geweigerd aan het billijk verlangen van uw Chef te voldoen, om volle opening te geven van hetgeen u omtrent de handelingen van het Inlands Bestuur te *Lebak*, bekend was.

Zulke handelingen verdienen alle afkeuring, en doen lichtelijk geloven aan *ongeschiktheid* voor het bekleden ener betrekking bij het Binnenlands Bestuur.

Ik heb mij verplicht gezien, u van de verdere vervulling der betrekking van Adsistent-resident van *Lebak* te ontheffen.

Uit aanmerking evenwel van gunstige rapporten, vroeger omtrent u ontvangen, heb ik in het voorgevallene geen willen vinden, om u het uitzicht op een wederplaatsing bij het Binnenlands Bestuur te benemen. Ik heb u daarom voorlopig belast met de waarneming der betrekking van Adsistent-resident van *Ngawi*.

Van uw verdere handelingen in die betrekking zal het geheel afhangen of gij bij het Binnenlands Bestuur zult kunnen geplaatst blijven.

En daaronder stond de naam van de man, op wiens 'yver, be-

vor het wel, ik hoor het wel, dat roepen om wraak over myn d! Hier, Max, hier!

hy kuste zyn kind met een wildheid die 't verschrikte.

My kind, als men je zeggen zal dat ik een ellendeling ben die geen d had om recht te doen... dat er zoveel moeders zyn gestorven myn schuld... als men je zeggen zal dat het verzuim van je vader zegen wegstal van je hoofd... o Max, o Max, getuig dan wat ik

hy berstte in tranen uit, die Tine afkuste. Zy bracht daarop de Max naar zyn bedje – een stromat – en toen ze terugkwam, zee Havelaar in gesprek met Verbrugge en Duclari die zo-even n binnen getreden. Het gesprek liep over de verwachte beslissing van de Regering.

hy begryp zeer goed dat de resident in een moeilyke toestand is, Duclari. 'Hy kan 't Gouvernement niet aanraden gevolg te geven uw voorstellen, want dan zou er *te veel* aan den dag komen. Ik ben is lang in 't *Bantamse*, en weet er veel van, meer nog dan uzelf, neer Havelaar! Ik was reeds als onderofficier in deze streken, en komt men zaken te weten die de inlander zo niet durft zeggen aan ambtenaren. Maar als nu na een openlyk onderzoek dat alles aan dag komt, zal de Gouverneur-generaal de resident ter verantwoording roepen, en hem afvragen hoe 't komt dat hy in twee jaren ontdekt heeft, wat u terstond in 't oog is gevallen? Hy moet dus urlyk trachten zodanig onderzoek te verkomen...'

hy heb dit ingezien,' antwoordde Havelaar, 'en, wakker gemaakt zyn poging om de *Adhipatti* te bewegen iets tegen my in te tegen – hetgeen schynt aan te tonen dat hy beproeven wil de itie te verleggen, door by-voorbeeld *my* te beschuldigen van... ik niet wat – heb ik me hiertegen gedekt door afschriften van myn rechtstreeks aan de Regering te zenden. In een daarvan komt verzoek voor, ter verantwoording te worden geroepen wanneer isschien mocht worden voorgegeven dat *ik* iets misdaan had. Als le resident *my* aantast, kan daarop in gewone billykheid geen ssing worden genomen zonder dat men *my* vooraf heeft ge- d. Dit is men zelfs een misdadiger schuldig, en daar ik niets laan heb...'

'waar komt de post aan!' riep Verbrugge.

't was de post! De post, die de volgende brief meebracht van de verneur-generaal van Nederlands Indië aan de *gewezen* adsistent-resident van *Lebak*, Havelaar.

amheid en goede trouw' de Koning zeide te kunnen staat-maken, 1 hy diens benoeming tot Gouverneur-generaal van Nederlands ië ondertekende.(177)

We gaan van hier, beste Tine,' zei Havelaar gelaten, en hy reikte abinetsbrief aan Verbrugge, die 't stuk las tezamen met Duclari. 'erbrugge had tranen in de ogen, maar sprak niet. Duclari, een r beschaafd mens, berstte in een wilde vloek uit: 'G..... ik heb : in 't bestuur schelmen en dieven gezien... ze zyn in ere van hier aan, en men schryft aan u zulk een brief!'

t Is niets,' zei Havelaar, 'de Gouverneur-generaal is een eerlyk 1: hy moet bedrogen zyn... hoewel hy zich tegen dat bedrog had nen hoeden door my eerste te horen. Hy is verstrikt in 't web van uitenzorgse ambtenary. We kennen dat! Maar ik zal tot hem n en hem aantonen hoe hier de zaken staan. Hy zal recht doen, ik er zeker van!'

Maar, als ge naar Ngawi gaat...'

uist, ik weet dit! Te Ngawi is de Regent verwant aan het Djokjase . Ik ken Ngawi, want ik was twee jaar lang in de Baglen, dat in de rt is.(178) Ik zou te Ngawi hetzelfde moeten doen wat ik hier aan heb: dat zou nutteloos heen-en-weer reizen zyn. Bovendien, ; my onmogelyk dienst te doen op de proef alsof ik me slecht ragen had! En eindelyk, ik zie in dat ik om een eind te maken aan al geknoei, geen ambtenaar moet wezen. Als ambtenaar staan er en de Regering en my te veel personen die belang hebben by 't :henen der ellende van de bevolking. Er zyn nog meer redenen die beletten naar Ngawi te gaan. Die plaats was niet vakant... ze is r my open gemaakt, kyk!'

n hij toonde in de Javasche Courant die met dezelfde post was gekomen, dat inderdaad by 'tzelfde besluit der Regering waarby 1 het Bestuur van Ngawi werd opgedragen, de adsistent-resident die provincie verplaatst werd naar een andere afdeling die vakant

Weet ge waarom ik juist naar Ngawi moet, en niet naar die vakan-fdeling? Dat zal ik je zeggen! De resident van Madioen, waaron-Ngawi behoort, is de schoonbroeder van de vorige resident van itam. Ik heb gezegd dat de Regent vroeger zulke slechte voorbeel-had gehad...'

Ah,' riepen Verbrugge en Duclari tegelyk. Ze begrepen waarom relaar juist naar Ngawi verplaatst werd om op de proef te dienen, y zich misschien beteren zou!

En om nóg een reden kan ik niet daarheen gaan,' zeide hy. 'De nwoordige Gouverneur-generaal zal spoedig aftreden... zyn op-

volger ken ik, en ik weet dat er van hem niets te wachten valt.(179) Om dus nog tydig voor dat arme volk iets te verrichten, moet ik de tegenwoordige Gouverneur spreken voor zyn vertrek, en als ik nu naar Ngawi ging, zou dat onmogelyk wezen. Tine, hoor eens!'

'Lieve Max?'

'Je hebt moed, niet waar?'

'Max, je weet dat ik moed heb... als ik by je ben!'

'Welnu!'

Hy stond op, en schreef 't volgend rekwest, naar myn inzien een voorbeeld van welsprekendheid.

'Rangkas-Betoeng, 29 maart 1856.

Aan de Gouverneur-Generaal van Nederlands-Indië.

Ik had de eer te ontvangen uwer Excellentie's kabinetsmissive van 23 dezer, n° 54.

Ik zie me genoodzaakt, in antwoord op dat stuk, Uwe Excellentie te verzoeken my te verlenen een eervol ontslag uit 's Lands dienst.(180) MAX HAVELAAR.'

Er was te Buitenzorg tot het verlenen van 't gevraagd ontslag niet zo lange tyd nodig als er scheen vereist geweest te zyn voor de beslissing hoe men Havelaars aanklacht kon afwenden. Dit toch had een maand gevorderd, en 't gevraagd ontslag kwam binnen weinig dagen te Lebak aan.

'Goddank,' riep Tine, 'dat je eindelyk jezelf kunt zyn!'

Havelaar ontving geen last om 't Bestuur zyner Afdeling voorlo-pig over te geven aan Verbrugge, en meende dus zyn opvolger te moeten afwachten. Deze bleef lang uit omdat hy uit een geheel andere hoek van Java komen moest. Na byna drie weken wachters schreef de gewezen adsistent-resident van Lebak, die echter nog altyd als zodanig was opgetreden, de volgende brief aan de controleur Verbrugge:

'N° 153.

Rankas-Betoeng, 15 april 1856.

Aan de Controleur van Lebak. (181)

Het is u bewust dat ik by Gouvernements Besluit van de 4de dezer, n° 4, op myn verzoek eervol ben ontslagen uit 's Lands dienst.

Misschien ware ik in myn recht geweest, na de ontvangst van die beschikking myn betrekking van adsistent-resident terstond neer te leggen, daar het een anomalie schynt een funktie te vervullen zonder ambtenaar te wezen.

Ik ontving evenwel geen aanschryving om myn betrekking over te

en, en gedeeltelyk uit besef van de verplichting myn post niet te laten zonder behoorlyk afgelost te zyn, gedeeltelyk uit oorzaken ondergeschikt belang, wachte ik de komst van myn opvolger af, le mening dat die ambtenaar spoedig – althans deze maand – zou veren.

Thans verneem ik van u dat myn vervanger nog niet zo spoedig kan wacht worden – ge hebt, meen ik, die tyding te *Serang* gehoord – reens dat het de resident verwonderde dat ik, in de zeer byzondere itie waarin ik verkeer, nog niet heb verzocht het Bestuur aan u te gen overdragen.

Niets kon my aangenamer zyn dan dit bericht. Want ik behoef u te verzekeren dat ik, die verklaard heb niet anders te kunnen en dan ik hier deed... ik die voor deze wyze van dienen ben raft met berisping, met een ruïneuze en deshonorante overplaat- z... met de last om de arme lieden te verraden die op myn loyauiteit trouwden – met de keus also tussen oneer en broodgebrek! – dat ik dit alles met moeite en zorg elk voorkomend geval te toetsen had myn plicht, en dat de eenvoudigste zaak *my* zwaar viel, geplaatst ik was tussen myn geweten en de principes van 't Gouvernement raan ik trouw schuldig ben zolang ik niet ontheven ben van myn ot.

Deze moeielykheid openbaarde zich vooral by 't antwoord dat ik ens moest aan *klagers*.

ens toch had ik beloofd niemand te zullen overleveren aan de kune zyner hoofden! Eenmaal had ik – onvoorzichtig genoeg! – n woord ten borg gesteld voor de rechtvaardigheid van 't Gouver- nent.

De arme bevolking kon niet weten dat die belofte en die borgstel- gesavoueerde waren, en dat ik arm en onmachtig alleen stond : myn zucht voor recht en menselykheid.

n men ging met klagen voort!

let was grievend, na de ontvangst der kabinetsmissive van 23 ert, dáár te zitten als vermeende toevlucht, als machteloze be- rmer.

let was hartverscheurend de klachten aan te horen over mishan- ng, uitzuiging, armoede, honger... terwyl ikzelf nu met vrouw en l honger en armoede te-gemoet ga.

n ook 't Gouvernement mocht ik niet verraden. Ik mocht tot die e lieden niet zeggen: "gaat en lydt, want het Bestuur *wil* dat gy neveld wordt!" Ik mocht myn onmacht niet erkennen, één als ze met de schande en de gewetenloosheid der raadgevers van de iverneur-generaal.

Ziehier wat ik antwoordde:

"Terstond kan ik u niet helpen! Doch ik zal naar *Batavia* gaan, ik zal de *Grote-Heer* spreken over uw ellende. Hy is rechtvaardig, en hy zal u bystaan. Gaat voorlopig rustig naar huis... verzet u niet... verhuist nog niet... wacht geduldig: ik denk, ik... hoop dat er recht zal geschieden!"

Zó meen ik, beschaamd over de schending myner toezegging van hulp, myn denkbeelden in overeenstemming te brengen met myn plicht omtrent het Bestuur *dat my nog deze maand betaalt*, en ik zou aldus tot de komst van myn opvolger zyn voortgegaan, indien niet een byzonder voorval my heden in de noodzakelykheid bracht aan die dubbelzinnige verhouding een eind te maken.

Zeven personen hadden geklaagd. Ik gaf hun bovenstaand ant- woord. Zy keerden naar hun woonstede terug. Onder-weg ontmoet hen hun dorpshoofd. Hy moet ze verboden hebben hun *kampong* weder te verlaten, en nam ze – naar men my rapporteert – hun klederen af, om hen te dwingen tehuis te blyven. Eén hunner ont- snapt, vervoegt zich *weder* by my, en verklaart: *niet naar zyn dorp te durven terugkeren*.

Wat ik nu *die* man moet antwoorden, weet ik niet!

Ik kan hem niet beschermen... ik *mag* hem myn onmacht niet bekennen... ik *wil* 't aangeklaagd dorpshoofd niet vervolgen, daar zulks de schyn zou meebrengen alsof deze zaak *pour le besoin de ma cause* door my was opgerakeld: ik weet niet meer wat te doen...

Ik belast u, onder nadere goedkeuring des Residents van *Bantam*, van af morgen-ochtend met het bestuur der afdeling *Lebak*.

De Adsisent-resident van Lebak,

MAX HAVELAAR.'

Daarop vertrok Havelaar met vrouw en kind van *Rangkas-Betoeng*. Hy weigerde alle geleide. Duclari en Verbrugge waren diep geroerd by 't afscheid. Ook Max was aangedaan, vooral toen hy op de eerste wisselplaats een talryke menigte vond, die weggeslopen was uit *Rangkas-Betoeng*, om hem daar te begroeten voor het laatst.

Te *Serang* stapte de familie by de heer Slymering af, die haar met de gewone indische gastvryheid ontving. (182)

's Avends kwam er veel bezoek by de resident. Men zeide zo betekenisvol mogelyk, gekomen te zyn om *Havelaar te begroeten*, en Max ontving menig welsprekende handdruk...

Maar hy moest naar *Batavia* om de Gouverneur-generaal te spreken...

Dáár aangekomen, liet hy om gehoor verzoeken. Dit werd hem

reigerd omdat er een fytzweer was aan de voet van zyn Excellentie.

Havelaar wachtte tot die fytzweer genezen was. Toen liet hy anmaal verzoeken gehoord te worden.

Zyn Excellentie 'had het zo druk dat zy zelfs aan de Directeur-*eraal van financiën een audiëntie had moeten weigeren*' en kon ook Havelaar niet ontvangen.

Havelaar wachtte tot zyn Excellentie zou heengeworsteld zyn r die drukte. Intussen voelde hy iets als nayver op de personen die zyn Excellentie waren toegevoegd in de arbeid. Want hy werkte rne snel en veel, en gewoonlyk smolten zulke 'drukten' weg er zyn hand. Hiervan echter was nu natuurlyk geen spraak. Havaars arbeid was zwaarder dan arbeid: hy wachtte!

Hy wachtte. Eindelyk liet hy op-nieuw verzoeken om gehoord te den. Men gaf hem ten-antwoord 'dat zyn Excellentie hem niet ontvangen, wyl ze hierin verhinderd werd door de drukte van r aanstaand vertrek'.

Max beval zich aan in de gunst van zyn Excellentie om één half uur oor, zodra er een kleine ruimte wezen zou tussen twee 'drukten'. indelyk vernam hy dat zyn Excellentie de volgende dag vertrek-zou! Dit was hem een donderslag. Nog altyd hield hy zich kramp-tig vast aan 't geloof dat de aftredende Landvoogd eerlyk man, . bedrogen was.(183) Een vierendeel uurs ware voldoende gest om de rechtvaardigheid zyners zaak te bewijzen, en dit vieren-l uurs scheen men hem niet te willen geven.

Max vind onder Havelaars papieren de minuut van een brief die hy de aftredende Gouverneur-generaal schynt geschreven te heb-op de laatste avond voor diens vertrek naar 't moederland. Op de l staat met potlood aangetekend: 'niet juist' waaruit ik opmaak sommige zinsneden by 't afschryven veranderd zyn. Ik doe dit verken, om niet uit het gemis aan letterlyke overeenstemming dit stuk, twyfel te doen geboren worden aan de echtheid der ere officiële stukken die ik meedeelde, en die alle door een vreem-land voor eensluidend afschrift zijn getekend. Misschien heeft de r aan wie deze brief gericht was, lust de volkomen-juiste tekst rvan publiek te maken.(184) Men zou door vergelyking kunnen i hoever Havelaar is afgeweken van zyn minuut. Zakelyk korrek te inhoud aldus:

'Batavia, 23 mei 1856.

Excellentie! Myn ambtshalve by missive van 28 februari gedaan zoek om aangaande de *Lebakse* zaken te worden gehoord, is zon-gevolg gebleven.

Evenzo heeft Uwe Excellentie niet gelieven te voldoen aan myn herhaalde verzoeken om audiëntie.

Uwe Excellentie heeft dus een ambtenaar die *gunstig by het Gouvernement bekend stond* – dit zyn uwer Excellentie's eigen woorden! – iemand die zeventien jaren het Land in deze gewesten diende, iemand die niet alleen niets misdeed, maar zelfs met ongekende zelfverloochening het goede beoogde en voor eer en plicht alles veil had... zo iemand heeft Uwe Excellentie gesteld beneden de misdadiger. Want die *hoort* men ten-minste.

Dat men Uwe Excellentie omtrent my misleid heeft, begryp ik. Maar dat Uwe Excellentie niet de gelegenheid heeft aangegrepen om die misleiding te ontgaan, begryp ik niet.

Morgen gaat uwe Excellentie van hier, en ik mag haar niet laten vertrekken zonder nog eenmaal gezegd te hebben *dat ik myn Plicht heb gedaan*, GEHEEL-EN-AL MYN Plicht, met beleid, met bezadigdheid, met menslievendheid, met zachtheid en met moed.

De gronden waarop gebazeerd is de afkeuring in Uwer Excellentie's kabinetsmissive van 23 maart, zyn *geheel-en-al verdicht en logenachtig*.

Ik kan dit bewyzen, en dit ware reeds geschied, als Uwe Excellentie my één half uur gehoor had willen schenken. Als Uwe Excellentie één half uur tyd had kunnen vinden *om recht te doen!*

Dit is zo niet geweest! Een deftig gezin is daardoor tot de bedelstaf gebracht...

Hierover evenwel klaag ik niet.

Maar Uwe Excellentie heeft *gesanktioneerd*: HET STELSEL VAN MISBRUIK VAN GEZAG, VAN ROOF EN MOORD, WAARONDER DE ARME JAVAAN GEBUKT GAAT, en dáárover klaag ik.

Dat schreit ten hemel!

Er kleeft bloed aan de overgegaarde penningen van uw dus ontvangen indisch traktement, Excellentie!(185)

Nog éénmaal vraag ik om een ogenblik gehoor, zy het deze nacht, zy het morgen vroeg! En alweder vraag ik dit niet voor my, maar voor de zaak die ik voorsta, de zaak van rechtvaardigheid en menselijkheid, die tevens de zaak is van welbegrepen politiek.

Als uwe Excellentie het met haar geweten kan overeenbrengen, van hier te vertrekken zonder my te horen, het myne zal gerust zyn by de overtuiging al het mogelyke te hebben aangewend om de treurige, bloedige gebeurtenissen te voorkomen, die weldra 't gevolg zullen wezen van de eigenwillige onkunde waarin de Regering wordt gelaten ten-opzichte van hetgeen er omgaat onder de bevolking.(186)

MAX HAVELAAR.'

elaar wachtte die avond. Hy wachtte de ganse nacht. Hy had gehoopt dat misschien verstoordheid over de toon van zyn f bewerken zou, wat hy vergeefs getracht had te bereiken door itheid en geduld. Zyn hoop was ydel! De Gouverneur-generaal rok zonder Havelaar te hebben gehoord. Er was weder een Excellie ter-ruste gegaan in 't moederland!

elaar doolde arm en verlaten rond. Hy zocht... enoeg, myn goede Stern! Ik, Multatuli, neem de pen op. Ge zyt geroepen Havelaars levensgeschiedenis te schryven. Ik heb u in ven geroepen... ik liet u komen van Hamburg... ik leerde u rede-goed hollands schryven, in zeer korte tyd... ik liet u Louise Rose-ker kussen, die in suiker doet... het is genoeg, Stern, ge kunt gaan!

Sjaalman en zyn vrouw... falt, ellendig produkt van vuile geldzucht en godslasterlyke feary! Ik heb u geschapen... ge zyt opgegroeid tot een monster er myn pen... ik walg van myn eigen maaksel: stik in koffi en lwyn!

Ik, Multatuli 'die veel gedragen heb' neem de pen op. Ik vraag geen schoning voor de vorm van myn boek. Die vorm kwam my gek voor ter bereiking van myn doel.

dit doel is tweeledig:
 c wilde in de eerste plaats het aanzyn geven aan iets dat als heilige saka zal kunnen bewaard worden door kleine Max en zyn zusje, nun ouders zullen zyn omgekomen van ellende.

c wilde aan die kinderen een adelbrief geven van myn hand.

n in de tweede plaats: ik wil gelezen worden.

Ik, ik wil gelezen worden! Ik wil gelezen worden door staatslieden, verplicht zyn te letten op de tekenen des tyds... door letterkundigen, die toch ook eens 't boek moeten inzien waarvan men zoveel ads spreekt... door handelaren, die belang hebben by de koffiveien... door kameniers, die me huren voor weinige centen... door Gouverneurs-generaal in-ruste... door Ministers in bezigheid 't... door de lakeien van die Excellentiën... door bidpredikers, die te majorum zullen zeggen dat ik de Almachtige God aantast, waar slechts opsta tegen 't godje dat zy maakten naar hun beeld... door zenden en tienduizenden van exemplaren uit het droogstoppeldie - voortgaande hun zaakjes op de bekende wys te behartigen - ardst zullen meeschreeuwen over de mooigheit van m'n ge-lyf (188)... door de leden der Volksvertegenwoordiging, die we-

ten moeten wat er omgaat in 't grote Ryk over zee, dat behoort tot het Ryk van Nederland...

Ja, ik zal gelezen worden!

Als dit doel bereikt wordt, zal ik tevreden zyn. Want het was me niet te doen om goed te schryven... ik wilde zó schryven dat het gehoord werd. En, even als iemand die roept: 'houdt de dief!' zich weinig bekommert over de styl zyner geïmprovizeerde toespraak aan 't publiek, is 't ook my geheel om 't even hoe men de wyze zal beoordelen waarop ik myn 'houdt de dief' heb uitgeschreeuwd.

'Het boek is bont... er is geen geleidelykheid in... jacht op effekt... de styl is slecht... de schryver is onbedreven... geen talent... geen methode...'

Goed, goed, alles goed! Maar... DE JAVAAN WORDT MISHANDELD!

Want: wederlegging der HOOFDSTREKKING van myn werk is onmogelyk! (189)

Hoe luider overigens de afkeuring van myn boek, hoe liever 't my wezen zal, want des te groter wordt de kans gehoord te worden. En dit wil ik!

Doch gy, die ik stoor in uw 'drukten' of in uw 'rust', gy Ministers en Gouverneurs-generaal, reket niet te zeer op de onbedrevenheid myner pen. Ze zou zich kunnen oefenen, en met enige inspanning misschien geraken tot een bekwaamheid die ten-laatste zelfs de waarheid zou doen geloven door 't Volk! Dan zou ik aan dat Volk een plaats vragen in de Verteegenwoordiging (190) al ware 't alleen om te protesteren tegen certifikaten van rechtschapenheid, die door Indische specialiteiten vice versa worden uitgereikt, (191) misschien om op 't vreemd denkbeeld te brengen dat men zelf waarde hecht aan die hoedanigheid...

Om te protesteren tegen de eindeloze expeditiën en heldendaden tegen arme ellendige schepsels, die men vooral door mishandeling dwong tot opstand.

Om te protesteren tegen de schandelyke lafhartigheit van cirku-laires die de eer der Natie schandvlekken door 't inroepen van publieke liefdadigheit voor de slachtoffers van kronische zeeroof. (192)

't Is waar, die opstandelingen waren uitgehongerde geraamten, en die zeeroovers zyn weerbare mannen!

En als men my die plaats weigerde... als men my by voortdoring niet geloofde...

Dan zou ik myn boek vertalen in de weinige talen die ik ken, en in de vele talen die ik leren kan, om te vragen aan Europa, wat ik vruchteloos zou hebben gezocht in Nederland.

En er zouden in alle hoofdsteden liederen worden gezongen met

nen als dit: *er ligt een roofstaat aan de zee, tussen Oostfries-
n de Schelde!*

wanneer ook dit niet baatte?

1 zou ik myn boek vertalen in 't *maleis, javaans, soendaas,
s, boeginees, battaks...*

ik zou *klewang* wettende krygszangen slingeren in de gemoe-
van de arme martelaren wie ik hulp heb toegezegd, ik, Multa-

lding en hulp, op wettelyke weg, waar het *kan...* op *wettige* weg
zweld, waar het *moet*.

*dit zeer nadelig werken op de Koffiveilingen van de Neder-
:he Handelmaatschappy!* (193)

nt ik ben geen vliegenreddende dichter, geen zachtmoedige
er, zoals de getrapte Havelaar die zyn plicht deed met de moed
en leeuw, en honger lydt met het geduld van een marmot in de
r.

boek is een inleiding...

zal toenemen in kracht en scherpte van wapenen, naarmate het
zal wezen...

l geve dat het niet nodig zy!

en, 't *zal* niet nodig zyn! Want aan *U* draag ik myn boek op,
m de derde, Koning, Groothertog, Prins... meer dan Prins,
hertog en Koning... KEIZER van 't prachtig ryk van INSULINDE

ch daar slingert om de evenaar, als een gordel van smaragd...
n *U* durf ik met vertrouwen vragen of 't uw keizerlyke wil is:
t Havelaar wordt bespat met de modder van *Slymeringen en
stoppels?*

dat daarginds Uw meer dan dertig miljoenen onderdanen wor-
ISHANDELD EN UITGEZOGEN IN *UW* NAAM? (194)

Aantekeningen en ophelderingen by de uitgaaf van 1875 (*herzien, 249
gewyzigd en aangevuld in 1881*)

De vertraging in 't verschynen van deze druk is aan my te wyten, en
waarlyk niet aan myn zeer voortvarende uitgever. Het blyft evenwel
twyfelachtig of 't woord: *wyten* goed gekozen is? Recht tot verwynt
immers veronderstelt *schuld*, en ik vraag of dit van toepassing wezen
kan op myn byna onverwinnelyke tegenzin om, bladzy voor bladzy,
woord voor woord, letter voor letter, op-nieuw het treurig drama te
doorleven, dat aan dit boek het aanzyn gaf? Dit *boek!* iets anders
immers ziet de lezer er niet in. *My* evenwel zyn *deze* bladen 'n
hoofdstuk uit m'n leven... my was de korrekcie 'n marteling, één
marteling! Telkens ontviel de pen m'n hand, telkens schemerde my 't
oog by 't herlezen der – nog altyd onvolmaakte en verzachte! – schets
van wat er nu meer dan vyf-en-twintig jaar geleden voorviel in 't
vroeger onbekende plekje gronds dat *Lebak* heet. En dieper nog was
de indruk van treurigheid by 't bedenken van wat er nu sedert ruim
twintig jaar op de uitgaaf van 't *boek Havelaar* gevolgd is. Gedurig
wierp ik de proefbladen terzyde, en trachtte het oog myner ziel te
richten op minder tragische voorwerpen dan die welke *Havelaars*
tot-nog-toe onbekroond streven my voor de geest roept. Weken en
soms maanden lang – myn uitgever kan 't getuigen! – had ik de moed
niet, de my gezonden proefvellen in te zien. By vallen en staan ben ik
nu de korrekcie doorgeworsted, een korrekcie die me meer kost dan 't
schryven zelf. In de winter van 1859 immers, toen ik, gedeeltelyk in
een kamertje zonder vuur, gedeeltelyk aan een waggelend en smerig
herbergtafeltje te Brussel, omringd van goedmoedige maar tamelyk
onaesthetische farodrinkers, m'n *Havelaar* schreef, meende ik iets te
zullen *bewerken*, iets *uit te richten*, iets *tot stand te brengen*. De hoop
gaf me moed, de hoop maakte my hier-en-daar welsprekend. Nog
herinner ik my de indruk die me bezielde toen ik aan háár schreef:
m'n boek is af, m'n boek is af! Nu zal alles weldra goed gaan! Vier
lange, vier moeielyke jaren had ik doorgeworsted – en vruchteloos
verloren, helaas! – in pogingen om zonder publiciteit, zonder opzien,
zonder schandaal vooral, iets te bewerken dat tot verbetering zou
kunnen leiden van de toestand waaronder de Javaan gebukt gaat. De
ellendige Van Twist die, voor 't minst zo er enig besef van eer en
plicht in hem huisde, m'n natuurlyke bondgenoot had moeten zyn,
was niet te bewegen geweest 'n hand uit te steken. De brief die ik tot
hem richtte, is ontelbare malen gepubliceerd, en bevat nagenoeg alles
wat in de Havelaarszaak de hoofdmomenten uitmaakt. De man heeft
nooit geantwoord, nooit blyk gegeven van welwillendheid om zoveel